

100 334 6200
121
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXV.

Fasciculus 4.

NAGY KÁROLY

**Az egyének és jogi személyek sérelmére
elkövetett nemzetközi jogsértések**

SZEGED

1978

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXV.

Fasciculus 4.

NAGY KÁROLY

**Az egyének és jogi személyek sérelmére
elkövetett nemzetközi jogsértések**

SZEGED

1978

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY, JENŐ SZILBEREKY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR, SZILBEREKY JENŐ

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

Felelős kiadó: Dr. Kovács István

Készült: linószedéssel, ives magasnyomással, 6 A5 ív terjedelemben,
Példányszám: 500

78-1047 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

ELŐSZÓ

A nemzetközi jogi felelősség a nemzetközi jogszabályok érvényesítésének fontos eszköze, hiszen a felelősség ad jogi lehetőséget szankciók alkalmazására a jogsértővel szemben. Ennélfogva mint D. B. Levin szovjet nemzetközi jogász megállapítja a nemzetközi jogi felelősségre vonatkozó szabályokat úgy kell tekinteni, mint a többi nemzetközi jogszabály betartásának garanciáját.¹ A nemzetközi jogi felelősség a nemzetközi jog egészére kiterjedő szabályait igen sokféle aspektusból lehetne megvizsgálni. A jelen tanulmány nem kíván foglalkozni e hatalmas téma egészével, sőt annak általános problémáival sem, a dolgozat által megszabott keretekeken belül mindössze egy speciális kérdés vizsgálatát tűzte ki célul, nevezetesen a felelősségi viszony keletkezésének azt az esetét, amikor a nemzetközi jogot sértő cselekményt közvetlenül valamely idegen állampolgár sérelmére követték el. Ezen belül is a dolgozat elsősorban a felelősségi viszonyt létrehozó állami magatartásokat kívánja megvizsgálni és nem foglalkozik sem a felelősség jogkövetkezményeivel, sem a felelősséget kizáró körülményekkel. A külföldieket ért sérelmek jelentős része sohasem kerül a nemzetközi jog síkjára, ugyanis a területi állam hatóságai előtt a belső jog által előírt módon nyer elintézését, mégis viszonylag gyakori volt már a múltban is, hogy az ilyen cselekmények miatt nemzetközi felelősségi viszony jött létre. Napjainkban, amikor a turizmus világszerte a szabad idő egyik eltöltési módja lett, megsokszorozódott az államok területén tartózkodó idegen állampolgárok száma. Az idegenforgalom méreteire jellemző, hogy a turisták által különösen kedvelt államokban (pl. Görögország, Olaszország, Spanyolország stb.) az ott megforduló idegen állampolgárok száma éves viszonylatban elérheti, vagy éppen meg is haladhatja az állampolgárok létszámát. Ha ehhez hozzávesszük az egyes országokban máig jelentős bevándorlást, valamint azt, hogy egyes nyugat-európai országokban (NSZK, Svájc, Franciaország) százezres, sőt milliós tömegekben dolgoznak vendégmunkások, úgy világos, hogy megsokszorozódott annak lehetősége is, hogy az államok nemzetközi jogsértéseket követhessenek el, az idegenekre vonatkozó bánásmód szabályainak megszegése útján. Mindezekből következik, hogy az idegen állampolgárok sérelmére elkövetett nemzetközi jogsértések miatti felelősség jelentősége növekvőben van, ami viszont e téma tárgyalásának bizonyos aktualitást ad.

¹ D. B. Levin: *Otvesztvennoszty goszudarszty v szovremennom mezsduarodnom prave*. Moszkva, 1966. 7. old.

I.

A NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉGRE VONATKOZÓ KODIFIKÁCIÓS TERVEZETEK ÉS JAVASLATOK

A nemzetközi jogi felelősségre irányadó nemzetközi jogi normák alapvetően szokásjogi szabályok, nemzetközi szerződések eddig csak a felelősség olyan speciális területeivel kapcsolatosan jöttek létre, mint az atomenergia felhasználása és az űrkutatás. Az államoknak ezen a területeken kifejtett tevékenysége szintén okozhat kárt közvetlenül ádegen állampolgároknak, az ezzel kapcsolatos kérdésekkel azonban — azok speciális és az általánostól eltérő jellege miatt — itt nem kívánok foglalkozni.² A jelen tanulmány tárgya csupán az egyének sérelmére elkövetett nemzetközi jogsértések miatti felelősség általános, a nemzetközi szokásjog által szabályozott problémája. A nemzetközi szokásjog szabályai viszont sok esetben homályosak, pontos tartalmuk nem könnyen állapítható meg és ennél fogva többféleképpen értelmezhetőek, sőt néha magának a szabálynak a fennállása is vitatott lehet. A felelősség szabályainak kodifikálása ezért igen fontos kérdés, melyet már a Nemzetek Szövetsége is felismert, majd munkáját az ENSZ is folytatta. Ez a kodifikációs tevékenység azonban mind a mai napig nem eredményezett semmilyen nemzetközi egyezményt, az eddigi kodifikációs tevékenység rövid áttekintése azonban mégsem érdektelen, mivel az eddig létrejött tervezetek — ideértve azokat is, amelyeket magánszemélyek vagy tudományos egyesületek készítettek — lényegében a szokásjogban kialakult szabályokat próbálták összegyűjteni és ennél fogva úgy tekintendők, mint a jog megállapításának segéd-eszközei, tehát amelyek a felelősségi szabályok tartalmára és értelmére útmutatást adnak. Az alábbiakban csak azokra a legfontosabb tervezetekre és javaslatokra kívánok utalni, amelyek elsősorban az egyének sérelmére elkövetett jogsértések miatti állami felelősségre vonatkoznak.

a) A Nemzetek Szövetsége által kifejtett kodifikációs tevékenység

A Nemzetek Szövetségének Közgyűlése 1924. szeptember 22-én kelt határozata felhívta a Tanácsot arra, hogy a kodifikációs munka előkészítésére szakértői bizottságot küldjön ki. Ennek a szakértői bizottságnak az volt a feladata, hogy listát készítsen a nemzetközi jog kodifikálására alkalmasnak látszó tárgyköreiből, ezzel kapcsolatban kérje ki az államok véleményét és tegyen jelentést a tanácsnak. A Tanács által kiküldött 17 tagú bizottság több

² Lásd erről J. M. Kolosov: *Otvesztvennoszty v mezsduarodnom prave*, Moszkva, 1975. 298—235. old., W. Jenks: *Liability for Ultrahazardous Activities in International Law*, *Recueil des Cours*, 1976. tome 117., 99. és köv. old., A. A. Rubanov: *Mezsduarodnaja koszmicseszko-pravovaja imucsesztvennaja otvetsztvennoszty*, Moszkva, 1977., T. Meleşcanu: *La Responsabilité pour Dommages Nucléaires*, Bukarest, 1973.

más kérdéssel együtt³ a nemzetközi felelősség kérdését is javasolta felvenni a Nemzetek Szövetsége kodifikációs programjába. A kiválasztott hét kérdéshez kérdőíveket készítettek és ezeket megküldték olyan államoknak is, amelyek nem voltak a Szövetség tagjai. Az egyes kérdések tanulmányozására albizottságokat hoztak létre, és ezek jelentését mellékeltek a kérdőívekhez. A felelősséggel kapcsolatos jelentést eredetileg Ch. de Visser, Wang-Chung Hui és G. Guerrero készítették volna el, de közbejött akadályok miatt végül szinte az egész anyagot Guerrero állította össze és azt a jogirodalomban Guerrero-jelentés néven emlegetik.⁴ A szakértői bizottságtól kapott megbízásnak megfelelően Guerrero jelentése és később a kodifikációs konferencia sem foglalkozott a nemzetközi jogi felelősség teljes témakörével, annak csak egy részproblémáját tűzte napirendre, nevezetesen az *állam felelősségét területén idegeneknek okozott károk miatt*.⁵ A kormányoktól a kérdőívekre beérkezett válaszok alapján a kodifikációs konferenciát előkészítő bizottság összeállított egy anyagot az ún. „vitatkozási alapokat” (bases de discussion)⁶ melynek nem az előkészítő bizottság véleményét, hanem az államoktól kapott vélemények összegezését jelentették.⁷ Ez az anyag került aztán az 1930 tavaszán Hágában összehívott kodifikációs konferencia elé, ahol a napirenden a felelősség kérdésén kívül még az állampolgárság és a parti tenger problémája szerepelt. A konferencián a három kérdésnek megfelelően három albizottságot hoztak létre. A felelősséggel foglalkozó III. sz. albizottság elfogadott ugyan első olvasásban egy 10 cikkből álló tervezetet,⁸ de a felmerült elmentések miatt álláspontját nem véglegte és munkáját, azaz a kérdések tanulmányozását nem tudta befejezni. Így az államok nemzetközi jogi felelősségének ezt részproblémáját sem sikerült kodifikálni.

b) Az ENSZ kezdeményezésére végzett kodifikáció

Az Egyesült Nemzetek Szervezete által létrehozott Nemzetközi Jogi Bizottság — amelynek feladata a nemzetközi jog kodifikálásának előkészítése — 1949-ben tartott első ülésén kiválasztott 14 témakört a nemzetközi jog anyagából, mely kodifikálásra alkalmasnak látszott és ezek közé felvette a nemzetközi felelősség kérdéskörét is. 1953-ban a kubai delegáció javaslatára

³ A bizottság által javasolt többi témakör a következő volt: az állampolgárság, a parti tenger, a diplomáciai mentességek és kiváltságok, a nemzetközi konferenciákon, valamint a nemzetközi szerződések megkötésével követendő eljárási szabályok, a tengeri kalózkodás és a tenger kincseinek kiaknázása (Vö. *Kertész István*: Az állam nemzetközi felelőssége, Budapest, 1938. 39. old.)

⁴ Lásd pl. R. *Quadri*: Cours Général de droit international public, Recueil des Cours, 1964. Tome 113. 468. old.

⁵ A 17 tagú előkészítő bizottság ugyanis az albizottságot csupán a következő kérdés tanulmányozásával bízta meg: „Si et dans quels cas, un Etat peut être responsable des dommages causés sur son territoire à la personne ou aux biens des étrangers;

Si et dans quels termes, il serait possible de prévoir une convention internationale assurant la constatation des faits pouvant engager la responsabilité des Etats, et interdisant, en pareil cas, le recours à des mesures coercitives, avant d'avoir épuisé les voies de règlement pacifique.” *Annuaire de la Commission du droit international*. 1956. Vol. II. 178. old. (Későbbiekben idézve: *Annuaire*)

⁶ Szövegét lásd: *Annuaire*, 1956. II. 223—226. old.

⁷ Vö. *Kertész I.*: I. m. 41. old.

⁸ Szövegét lásd *Annuaire*, 1956. II. 226—227. old.

a Közgyűlés elfogadott egy határozatot, melyben kérte a Nemzetközi Jogi Bizottságot, hogy az általa alkalmasnak tartott időben fogjon hozzá az államok felelőssége kérdésének kodifikálásához.⁹ A bizottság 1955-ben tartott hetedik ülésén tagjai közül F. V. Garcia Amadort bízta meg az előzetes jelentés elkészítésével.

Garcia Amador a témával kapcsolatosan meg is kezdte a munkát és 1956—1961 között összesen hat jelentést készített el.¹⁰ Jelentéseiben igyekezett figyelembe venni a nemzetközi jogban bekövetkezett változásokat, de alapjában véve ő sem a felelősség egészét vizsgálta, hanem lényegileg megmaradt abban a hagyományos témakörben, amellyel a hágai kodifikációs konferencia is foglalkozott, nevezetesen vizsgálódásait főleg az állam területén idegeneknek okozott károkért való felelősség problémájára korlátozta. A vita során már Garcia Amador első jelentésével kapcsolatosan is több ellenvélemény látott napvilágot. Így pl. Scelle, Krylov, Zsurek és mások el-lenezték a nemzetközi büntetőjogi felelősség felvetését, valamint az egyén közvetlen nemzetközi jogi felelősségének vizsgálatát,¹¹ másfelől a második jelentés feletti vita során a Nemzetközi Jogi Bizottság több tagja úgy látta, hogy a kodifikációs tevékenységet nem kell leszűkíteni az idegeneknek okozott károk miatti felelősségre, mivel ezt a részterületet sem lehet kodifikálni az államok felelősségére vonatkozó alapproblémák tisztázása nélkül.¹² Miután a Nemzetközi Jogi Bizottság más, előrehaladottabb témák kidolgozásával volt elfoglalva, így több esetben nem is tudta a jelentéseket kellően megvizsgálni. 1962-ben azután, amikor a felelősség kérdése prioritást kapott a többi kiválasztott témához képest, Garcia Amador már nem volt tagja a Bizottságnak és az álláspont érvényesült, hogy részben emiatt, részben azért, mert Garcia Amador jelentéseit sem megvitatni, sem jóváhagyni nem volt elég idő, így újból kell kezdeni a felelősség vizsgálatát. A témával kapcsolatosan felmerült különleges nehézségek miatt a Nemzetközi Jogi Bizottság a munka újból elkezdését nem egyik tagjára bízta, hanem 1962-ben egy tiztagú *albizottságot* hozott létre R. Ago elnökletével.¹³ Ugyanebben az évben amikor az ENSZ-közgyűlésének VI. számú Főbizottsága megtárgyalta a Nemzetközi Jogi Bizottság évi jelentését, az államok képviselőinek többsége úgy látta, hogy nem lehet a kodifikációs munkát az idegeneknek okozott károkért való felelősségre korlátozni és többen¹⁴ ajánlották, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság az államok felelősségére vonatkozó általános elvek tanulmányozásával fogjon hozzá a kodifikáláshoz.¹⁵ Ennek alapján az ENSZ közgyűlése ajánlotta a Nemzetközi Jogi Bizottságnak, hogy a felelősség kodifikálásával kapcsolatos munkákat az ENSZ Alapokmányába foglalt elvek és célok figyelembevételével folytassa és kérte a Nemzetközi Jogi Bizottságot, hogy gyorsítsa meg a kérdés kodifikációs munkálatait. A Közgyűlés határozatának megfelelően

⁹ A határozat szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 136. old.

¹⁰ A jelentéseket lásd *Annuaire* 1956. II. 175—221., 1957. II. 119—146., 1958. II. 49—76., 1959. II. 1—36., 1960. II. 38—63., 1961. II. 1—56. old.

¹¹ Lásd *Annuaire* 1956. I. 245—267. old.

¹² Lásd pl. El-Erian véleményét (*Annuaire*, 1957. I. 171—172. old.), valamint R. Ago első jelentését (*Annuaire*, 1969. II. 138. old.)

¹³ Az albizottság tagjai Briggs, Gros, Jimenez de Aréchaga, Lachs, de Luna, Parades, Tsuruoka, Tunkin és Yasseen voltak. (Vö. *Annuaire*, 1962. 51. old.)

¹⁴ Így pl. Ghana, Indonézia, Szovjetunió. (Vö. *Revue des Nations Unies*, 1962. 10. szám. 59. old.)

¹⁵ Lásd erről *Annuaire*, 1969. II. 143. old.

kezdte meg a R. Ago vezette albizottság a munkát, tagjai közül a következők készítettek előterjesztést: R. Ago, E. Jimenez de Aréchaga, A. M. Paredes, A. Gros, S. Tsuruoka és M. K. Yasseen.¹⁶ Az előterjesztések megvitatása után az albizottság elkészítette és elnöke előterjesztett egy munkaprogramot és meghatározta azokat a fő kérdéseket, melyek alapján a felelősség általános elvei kodifikálásra kerülnek.¹⁷

A Nemzetközi Jogi Bizottság 1963. évi ülészakán elfogadta az albizottság előterjesztését, egyben megbízta R. Agot a téma kidolgozására. A munka ennek megfelelően jelenleg is folyik, Ago eddig öt jelentést terjesztett elő.¹⁸

c) Regionális jellegű kodifikációs tervezetek

Az államok nemzetközi jogi felelősségére vonatkozóan nemcsak a Nemzetek Szövetsége és az ENSZ mint univerzális jellegű nemzetközi szervezetek fejtettek ki tevékenységet, ez a kérdés regionális nemzetközi jogi együttműködések során is előkerült. A legrégebbi hagyományokkal ezen a téren az amerikai kontinens rendelkezett.¹⁹

Az amerikai kontinens államainak a nemzetközi jogi felelősség kodifikálására vonatkozó tevékenysége — hasonlóan a Nemzetek Szövetségéhez — nem irányult az államok nemzetközi jogi felelősségének egészére, vagy a felelősség legfontosabb alapelveire, hanem elsősorban az idegenek helyzetére, a nekik okozott károkért való nemzetközi felelősségre vonatkozólag születtek javaslatok és tervezetek. Ez a kérdés először az 1902-ben Mexicóban tartott második Amerika-közi Konferencián vetődött fel, ahol aláírtak egy egyezményt az idegenek jogaival kapcsolatosan, mely többek között foglalkozott a külföldieknek okozott károk miatti felelősséggel, a diplomáciai védelemmel és az államon belüli jogorvoslati lehetőségek kimerítésének kérdésével.²⁰ A Montevideóban tartott hetedik konferencián elfogadott határozat viszont már azt ajánlotta a kodifikálásra hivatott amerika-közi szervezeteknek, hogy a felelősség problémájának egészével foglalkozzon a Nemzetek Szövetségével koordinálva, ez azonban nem került gyakorlati végrehajtásra és csak 1954-ben, a tizedik Amerika-közi Konferencia vetette fel újra a felelősség kodifikálásának kérdését és megbízására az Amerika-közi Jogi Bizottság 1962-ben elfogadott egy jelentést „Az amerikai kontinens hozzájárulása azokhoz a nemzetközi elvekhez, melyek az állam felelősségét szabályozzák” címmel.²¹ Ez a jelentés 1965-ben az Amerika-közi Jogásztanács elé került, amely arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel az említett okmány a latin-amerikai államok véleményét tükrözi a felelősség szabályairól, ezért az Amerika-közi

¹⁶ Az előterjesztések szövegét lásd *Annuaire*, 1963. II. 237—264. old.

¹⁷ Ezek a fő kérdések a következők voltak: A nemzetközi jogsértés eredete, a nemzetközi jogsértés alkotó elemei, a nemzetközi jogsértések különböző fajtái, a felelősséget kizáró körülmények, a nemzetközi felelősség jogkövetkezmenyei (*Annuaire*, 1963. II. 264. old.)

¹⁸ A jelentéseket lásd *Annuaire*, 1969. II. 129—162, *Annuaire* 1970. II. 189—211., 1971. Vol. II. *Première partie* 203—289., *Annuaire* 1972. Vol. II. 77—174. old. *Annuaire* 1976. Vol. II. *Première partie*. 3—57. old.

¹⁹ Lásd erről *Ustor Endre*: Regionális jogi együttműködés és a nemzetközi jog fejlesztése. *Jogtudományi Közöny*, 1972. 5—6. szám 208—209. old.

²⁰ Az egyezmény szövegét lásd *Annuaire*, 1956. II. 226—227. old.

²¹ A jelentés szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 159—160.

Jogi Bizottság készítsen egy másik jelentést is; amely az Egyesült Államok által alkalmazott elveket tartalmazza. Ez 1965-ben ugyancsak elkészült.²² Az amerika-közi kodifikációs tervezetek is elsősorban az államterületen idege- neknek okozott károkért való felelősséget tárgyalják.

Az ázsiai és afrikai országok között is kialakult egy regionális együttmű- ködés a nemzetközi jog kodifikációjára vonatkozólag, amely az Ázsiai Afri- kai Jogi Tanácskozó Bizottság²³ keretei között fejté ki tevékenységét. A Ta- nácskozó Bizottság 1957-ben tartott első ülésén már felvetődött az a kérdés, hogy több más kérdés mellett foglalkozni kell a külföldiek jogi helyzetével, beleértve a nekik okozott károkért való felelősséget is. 1961-ben, a Tokió- ban tartott negyedik ülésén a Tanácskozó Bizottság el is fogadott egy tervezetet, ez azonban nem foglalkozik az állam nemzetközi jogi felelősé- gével, csupán a külföldiekkel szembeni bánásmódot tárgyalja.²⁴ A Tanácskozó Bizottság a napirendjén szereplő egyéb témák miatt²⁵ a felelősség kérdé- sével nem tudott foglalkozni és bár a japán delegáció 1965-ben, a Bagdadban tartott ülésén újra kérte a felelősséggel kapcsolatos tervezet elkészítését, ez eddig még nem történt meg.

d) Tudományos társaságok és magánszemélyek által készített tervezetek

Számos olyan javaslat és tervezet készült az államok nemzetközi felelős- ségével kapcsolatosan, amelynek szerzői nem államok, hanem jogtudósok vagy tudományos testületek voltak. Mivel azonban ezek a tervezetek sok- szor a kodifikációra hivatott állami szervek részéről felhasználásra kerültek, vagy éppen azok kérésére készültek, továbbá ezek a tervezetek is az álla- mok által kialakított szokásjogi szabályokra figyelemmel kerültek kidolgo- zásra, így szoros kapcsolatban vannak az államok által végzett kodifikációval.

1925-ben az Amerikai Nemzetközi Jogi Intézet a Pánamerikai Unió Igaz- gató Tanácsának felkérésére több nemzetközi jogi kérdés mellett javaslatot készített „Diplomáciai védelem” címmel, mely különösen az egyének sérel- mére elkövetett speciális nemzetközi jogsértés, a „déní de justice”, azaz az igazságszolgáltatás megtagadása problémáját tárgyalja részletesen.²⁶

1926-ban abból a célból, hogy megkönnyítse a Nemzetek Szövetsége ál- tal tervezett kodifikációt, a Japán Nemzetközi Jogi Társaság elkészítette egy nemzetközi jogi kódex tervezetét, melynek II. fejezete „A külföldiek életé- vel, személyével és vagyonával kapcsolatos állami felelősségre vonatkozó sza- bályok” címet viseli.²⁷

1927-ben a Nemzetközi Jogi Intézet, Lausanneban tartott ülésén egyez- ménytervezet formájában elfogadott egy határozatot az államok nemzetközi jogi felelősségével kapcsolatosan, mellyel az 1930-ra tervezett hágai kodifi- kációs konferencia munkájához kívánt hozzájárulni. Ez a tervezet ugyancsak

²² Szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 160—161. old.

²³ A Bizottságot eredetileg 1956-ban Ázsiai Jogi Tanácskozó Bizottság néven hét ázsiai állam alakította meg, 1958 óta afrikai államok is részt vehetnek benne és ekkor vette fel jelenlegi nevét. (Lásd *Ustor Endre*: I. m. 209. old.)

²⁴ A tervezet szövegét lásd *Annuaire*, 1961. II. 86—88. old.

²⁵ Ilyenek voltak pl. a szerződéses joga, a menekültek helyzete, a tengeri jog stb. (Vö. *Ustor Endre*: I. m. 209. old.)

²⁶ A tervezet szövegét lásd *Annuaire*, 1956. II. 227—228. old.

²⁷ Szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. kötet 146. old.

a külföldieknek okozott károkért való nemzetközi jogi felelősséget tárgyalja.²⁸ Az említett határozaton kívül a Nemzetközi Jogi Intézet 1956-ban további két határozatot hozott, mindkettő az állam külföldieknek okozott károk miatt nemzetközi jogi felelőségének egyik részproblémáját érinti, az egyik 1956-ban hozott határozat az államon belüli jogorvoslati lehetőségek kimerítésével²⁹, a másik az egyént ért kár esetén támasztott állami igényre foglalkozik.³⁰

1929-ben a Harvard egyetem jogi kara — az 1930. évi hágai kodifikációs konferencia munkájának elősegítésére — is készített egy tervezetet az idegeneknek okozott károk miatti felelőségről³¹ 1956-ban a Nemzetközi Jogi Bizottság titkára ismét a Harvard egyetemet kérte fel az előbbi témával kapcsolatos tervezet elkészítésére, mely mint az 1929-es javaslat átdolgozott és modernizált változata 1961-ben került publikálásra.³² Igen részletes és átfogó tervezetet készített 1965-ben az Amerikai Jogi Intézet, mely az idegen állampolgároknak okozott anyagi károk miatti felelőséget tárgyalja.³³ Jórészt ugyanezzel a témával foglalkozik a Német Nemzetközi Jogi Társaság 1930-ban készített tervezete is.³⁴ Ebben az időszakban Németországban két magántervezet is létrejött. Az egyik K. *Strupp* munkája³⁵, a másikat A. *Roth* professzor készítette 1932-ben.³⁶ Készítettek tervezeteket szocialista országok nemzetközi jogászai is, ezek a felelőség általános jellegű kérdéseit rendezik. Ilyennek tekinthető B. *Graefrath* és P. A. *Steiniger* közösen készített 1973. évi tervezete^{36/a}, valamint V. A. *Vaszilenko* szovjet jogász 1976-ban publikált tervezete.^{36/b}

²⁸ A határozatot lásd *Annuaire de l'Institut de droit international*. 1927. vol. 33. III. kötet 330—335. old.

²⁹ *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1956. 358. old.

³⁰ *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1965, vol. 51. II. kötet 260—262. old.

³¹ A tervezet szövegét lásd *Annuaire*, 1956. II. kötet. 229—230. old.

³² Lásd *American Journal of International Law*, vol. 55. 1961. 548—584. old.

³³ A tervezet szövegét lásd *Annuaire*, 1971. II. Première partie, 203—208. old.

³⁴ Szövegét lásd *Annuaire* 1969. II. 155—157. old., valamint *Zeitschrift für Völkerrecht*, XV. Band, 1930. 359—364. old.

³⁵ A tervezetet lásd *Annuaire* 1969. II. kötet 157—158. old.

³⁶ Szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 158—159. old., az eredeti német szöveget pedig A. *Roth*: *Das völkerrechtliche Delikt vor und in den Verhandlungen auf der Haager Kodifikations Konferenz*. 1930. Lipse, 1952. 177—178. old.

^{36/a} Szövegét lásd *Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. Materialien wissenschaftlicher Arbeitsberatungen der Gesellschaft für Völkerrecht in der DDR* 1973. Potsdam—Babelsberg, 1974. 112—118. old.

^{36/b} Szövegét lásd V. A. *Vaszilenko*: *Otveszvennoszty goszudarsztva za mezsdu-narodnie pravonarusenija*, Kiev, 1976. 235—246. old.

II.

AZ ÁLLAM TERÜLETÉN TARTÓZKODÓ IDEGEN ÁLLAMPOLGÁROK JOGI HELYZETE

Az egyének általában nem alanyai a nemzetközi jognak, ennél fogva a közvetlenül sérelmükre elkövetett nemzetközi jogsértések csak olyan cselekmények lehetnek, amelyek az idegenekkel való bánásmódra vonatkozó nemzetközi jogszabályokat sértik és ezáltal az elkövető állam más állammal szemben fennálló nemzetközi kötelezettségeit szegi meg. A megvizsgálandó kérdés tehát az, hogy milyen nemzetközi kötelezettségek terhelik az államokat a területükön tartózkodó külföldiekre vonatkozó bánásmód tekintetében.

A nemzetközi jog általánosan elfogadott szabálya szerint az állam a területén területi felségjogot ún. imperiumot gyakorol. A területi felségjognak két oldala van: a *teljesség és a kizárólagosság*. A területi főhatalom teljessége azt jelenti, hogy az állam területén levő javak, valamint állampolgárságától függetlenül mindenki, aki az államterületen tartózkodik, alá van vetve az állam imperiumának. A kizárólagosság pedig azt jelenti, hogy az állam területén idegen államok semmiféle tevékenységet nem fejthetnek ki. Mindkét szabály alól vannak bizonyos kivételek. Így pl. a teljesség alól kivételt jelentenek a diplomáciai (és részben a konzuli) mentességet élvező személyek. A diplomáciai mentességet élvező személyek ugyanis egyáltalán nincsenek a fogadó állam területi felségjoga alá vetve, míg a konzuli mentességet élvező személyek mentessége általában csak hivatali teendőik ellátásával kapcsolatosan elkövetett cselekményeikre terjed ki. Az említett személyekre vonatkozó szabályok megsértése nem tartozik a most vizsgálandó kérdéskörbe, ti. az idegen állampolgárok sérelmére elkövetett nemzetközi jogsértések közé, ugyanis az ilyen személyek speciális helyzete állami megbízással függ össze és a *mentességek tulajdonképpen nem is őket, hanem az általuk képviselt államot illetik meg*. Ez világosan látszik abból, hogy a mentességről lemondani csak a küldő állam jogosult.³⁷ Mindebből következik, hogy *azok a cselekmények, amelyeket az ilyen mentességet élvező személyek sérelmére követnek el úgy tekintendők, mint amelyek közvetlenül az állam ellen irányulnak*. Így pl. a diplomáciai képviselő letartóztatása vagy személyes szabadságának más korlátozása esetén a felelősség alapja nem egy külföldi állampolgárnak okozott érdeksérelem, hanem az, hogy megsértették az állam egyik, külföldön működő szervének mentességét és lehetetlenné tették annak működését, vagyis a jogsértés az állam egyik szerve és következésképpen közvetlen az állam ellen irányult. Ugyanez a helyzet más mentességet élvező sze-

³⁷ Lásd a diplomáciai képviselők helyzetére vonatkozó 1961. évi bécsi egyezmény 32. cikkét.

mélyek (pl. a konzul, vagy a speciális diplomáciai misszió tagjai) ellen elkövetett cselekmények esetén is,³⁸ az ilyen cselekményekért való felelősség tehát nem tartozik a jelen tanulmány által vizsgált kérdésekhez.

A mentességet nem élvező külföldi állampolgárok alá vannak vetve a területi állam felségjogának. Jogállásukat különböző jogszabályok rendezik, amelyeket gyűjtő fogalommal *idegenjognak* szokás nevezni. Az idegenjog nem jelent szükségképpen nemzetközi jog szabályokat, a nemzetközi jogszabályok mellett minden állam saját maga is létrehozhat olyan belső jogszabályokat, amelyek a területén tartózkodó külföldiek jogi helyzetére vonatkoznak. Az idegenek jogi helyzete ennél fogva sohasem volt teljesen egységes, azaz helyzetüket alapvetően befolyásolta az, hogy melyik állam területén tartózkodnak. Változott helyzetük továbbá az egyes történelmi korszakokban is. Az ősi időkben az idegeneket általában ellenségnek nézték és ezért gyakran jogon kívül állókként kezelték őket.³⁹ A Római Birodalom volt az, ahol az idegeneknek ez a jogon kívüli helyzete megszűnt, itt ugyanis kifejlődött a *jus gentium*, amely egy olyan jogot jelentett, amit alkalmazhatóvá tettek az idegenekre is, ha azok egymással vagy római állampolgárokkal kerültek jogviszonyba. Ez nem jelentette, hogy az idegenek a római polgárokkal egyenlő jogi helyzetbe voltak, hiszen ez utóbbiakra külön jog létezett, az ún. *jus civile*.⁴⁰

A feudalizmus idején a külföldiek szintén hátrányos helyzetben voltak, a korai középkorban sok helyen cselekvőképteleneknek tekintették őket,⁴¹ egyes helyeken úgy bántak velük, mint a jobbágyokkal. Az ipar és kereskedelem elterjedésével a késői középkorban a külföldiek helyzete is megjavult elsősorban annak következtében, hogy a központi államhatalom megerősödött és képes lett arra, hogy garanciákat nyújtson a kereskedők számára a helyi feudális urakkal szemben.⁴²

Az idegenek helyzetének javulása azonban korántsem jelentette azt, hogy helyzetük a belföldiekével egyenlő, vagy ahhoz közelálló lett volna. A modern államokban is sok helyen számos korlátozás sújtja a külföldieket, így részükre megtilthatják ingatlanok vételét, vagy örökléssel való megszerzését,⁴³ korlátozható munkavállalási joguk, gyakran szigorú nyilvántartási előírások érvényesek rájuk nézve stb.⁴⁴ Az idegenek jogi helyzetére elsősorban ezek a belső

³⁸ Ezt hangsúlyozta a Harvard Egyetem 1929. évi tervzetének a 6. cikkhez fűzött kommentárja is: „Were the offense is committed against the representative of a foreign state either the head of the state, a public minister or even consul, all of whom enjoy a certain special protection, the state has an occasion been held immediately responsible for the injury resulting from the wrongful acts of private persons. The state itself is regarded as immediately injured by such acts” (Idézi J. Chappes: *La règle de l'épuisement des voies de recours internes*. Párizs, 1972. 39. old.)

³⁹ Vö. Goebel: *The International Responsibility of States for Injuries Sustained by Aliens on Account of Mob Violence, Insurrection and Civil Wars*. A. J. I. L. 1914. 802—803. old.

⁴⁰ Vö. E. Borchard: *The Diplomatic Protection of Citizens Abroad or the Law of International Claims* New-York, 1915. 33. old.

⁴¹ E. Borchard: I. m. 34. old.

⁴² F. Dawson—I. Head: *International Law, National Tribunals and the Rights of Aliens*. 1971. 1. old.

⁴³ E. Borchard: I. m. 86. old.

⁴⁴ Lásd erről S. Mc. Dougal—H. D. Lasswell—Lung-chu Chen: *The Protection of Aliens from Discrimination and World Public Order: Responsibility of States conjoined with Human Rights*. A. J. I. L. 1976. 433—435. old.

szabályok az irányadóak, az egyetemes nemzetközi jog a külföldiek jogi helyzetét nem szabályozza részletességgel, inkább csak bizonyos alapelveket szögez le. Különösen ez volt a helyzet a II. világháborút megelőző időszak nemzetközi jogában, amely annak hangsúlyozása mellett, hogy az állam a külföldiek számára is köteles bizonyos, olyan minimális jogokat biztosítani mint az egyén joga az életre, szabadságra és tulajdonra, úgyszólván csak két általános jellegű alapelvet ismert, amely az idegenek jogi helyzetére irányadó volt. Ez a két elv az egyenlő elbánás elve, és a *nemzetközi standard* elve. Ez a két elv egymással szembenállva harcolt az elfogadtatásért és bár mindkettő célja az, hogy megfelelően rendezze az idegenek jogi helyzetét és védje őket a hátrányos megkülönböztetésekkel szemben kiindulási pontjuk és tartalmuk ellenében egymással.

Az *egyenlő elbánás elve* Carlos Calvo argentin jogász megfogalmazását használva azt jelenti, hogy „a külföldieknek, akik egy országban tartózkodnak, ugyanolyan joguk van a védelemre, mint az állampolgároknak, de nem követelhetnek egy azokénál kiterjedtebb védelmet.”⁴⁵ Ugyanezt az elvet mondja ki az első Amerika-közi Konferencia 1890-ben Washingtonban hozott ajánlása⁴⁶, valamint az amerikai államok által 1902-ben Mexikóvárosban megkötött, az idegenek jogára vonatkozó egyezmény is, ez utóbbinak a 2. cikke megállapítja: „Az államoknak nincs és nem is ismernek el a külföldiek tekintetében más kötelezettségeket vagy felelőségeket, mint amelyet alkotmányuk vagy törvényeik a saját polgáraik tekintetében megállapítanak.”⁴⁷ Az egyenlő elbánás elve megjelent a Nemzetek Szövetsége által folytatott kodifikációban is, így a Guerrero-jelentés megállapítja, hogy „a maximum, amit egy külföldi követelhet, a polgári egyenlőséget jelenti a belföldi állampolgárokkal.”⁴⁸ Az egyenlő elbánás elve a mondottak szerint tulajdonképpen a külföldiekkel való díszkrimináció tilalmát, valamint azt jelenti, hogy a külföldi nem eshet kedvezőtlenebb feltételek alá, mint az állam saját polgárai, de nem is követelhet magának azokénál kedvezőbb helyzetet. Az egyenlő elbánás elve azonban nem szó szerint értendő, az csupán egy tetszés szerint megközelíthető ideális helyzetet jelent, azaz az állampolgárok és a külföldiek jogi helyzete nem lehet pontosan ugyanaz, mint ahogyan kötelezettségeik sem lehetnek azonosak.⁴⁹

⁴⁵ Idézi J. H. W. Verzijl: *International Law in Historical Perspective*, Leyden 1973. Vol. VI. 727. old.

⁴⁶ „1. Foreigners are antitled to enjoy all the civil rights enjoyed by natives; and they shall be afforded all the benefits of said rights in all that is essential as well as in the form or procedure, and the legal remedies incident thereto, absolutely in like manner as said natives. 2. A nation has not, nor recognizes in favor of foreigners, any other obligations or responsibilities than those wich in favor of the natives are established, in like cases, by the constitution and the laws.” (Idézik: S. Mc. Dougal, H. D. Lasswell, *Lang-chu Chen*, i. m. 445. old.)

⁴⁷ Vö. *Annuaire*, 1956. Vol. II. 227. old. Az említett elvet erősíti meg továbbá az államok jogairól és kötelezettségeiről 1933-ban Montevideóban kötött egyezmény 9 cikke is. „The jurisdiction of states within the limits of national territory applies to all the inhabitants. Nationals and foreigners are under the same protection of the law and the national authorities and the foreigner may not claim rights other or more extensive than those of the nationals” (Lásd S. Mc. Dougal, H. D. Lasswell, *Lung-chu Chen*: i. m. 445. old.)

⁴⁸ Idézi Garcia Amador a Nemzetközi Jogi Bizottsághoz benyújtott első jelentésében *Annuaire* 1956. II. 202. old.

⁴⁹ Erre utalt a Geurrero — jelentés amikor arra hivatkozik, hogy a polgáraival ténylegesen egyenlő helyzetben egy külföldit az állam csak akkor köteles tartani, ha erre nemzetközi kötelezettsége van, egyéb esetben az állam túllépi kötelezettségét amikor a külföldinek olyan bánásmódot kínál, amelyet állampolgárainak biztosít.”

Így pl. a külföldi állampolgár természetesen nem rendelkezik politikai jogokkal az idegen államban, de ott másfelől katonai szolgálatot sem köteles teljesíteni stb. Az egyenlő elbánásnak a nemzetközi jog szempontjából egyébként teljesen megfelelő elve a valóságban tehát nem egészen azt jelenti, mint a kifejezés szó szerinti értelme és az állampolgárokkal teljesen egyenlő elbánásra a külföldiek sehol sem tarthatnak igényt.

Az idegen állampolgárokra vonatkozó másik elv a régebbi burzsoá nemzetközi jogi irodalomban kialakult ún. „*nemzetközi standard*” mindmáig ható elmélete. Ezen nézet szerint az egyenlő elbánás elvének alkalmazása sem mentesíti az államot a nemzetközi felelősség alól, „ha az ország jogrendszere nem éri el a civilizált államok által megkívánt nemzetközi „standard”-ot.”⁵⁰ Mit jelent ez a standard? Ennek klasszikus megfogalmazása Elihu Root-hoz fűződik, aki az Amerikai Nemzetközi Jogi Társaság 1910-ben tartott ülésén a következő nézetet fejtette ki: „Mindegyik ország köteles megadni területén egy másik ország polgárainak a jogok ugyanolyan kedvezményét, ugyanazt a közigazgatást, ugyanazt a védelmet és a jogtalanság ugyanolyan orvoslását, amelyet saját polgárainak megad és sem többet, sem kevesebbet: feltéve, hogy az a védelem, amelyet az ország saját polgárainak megad, megfelel a civilizáció megállapított standardjának.

Van az igazságszolgáltatásnak egy ilyen egyszerű és nagyon alapvető standardja, amelyet valamennyi civilizált ország olyan általánosan elfogad, hogy az a világ nemzetközi jogának részét képezi. Annak, hogy egy állam jogosult legyen a külföldinek kijáró igazságosságot azzal a mértékkel mérni, amelyet a saját polgárainak juttat, az a feltétele, hogy jog- és közigazgatási rendszere megfeleljen ennek az általános standard-nak. Ha valamelyik ország jogrendje és közigazgatása nem felel meg ennek a standardnak, mégha az ország népe elégedett vagy kénytelen aszerint élni, más ország népe akkor sem kényszeríthető arra, hogy azt kielégítő mértékűként elfogadja a saját polgárainak nyújtott elbánásra.”⁵¹ A nemzetközi standard itt kifejtett elméletét a nemzetközi jogtudomány számos képviselője elfogadja mint olyan nemzetközi jogszabályt, mely az idegenekre vonatkozó bánásmódra általánosan irányadó. Így pl. E. Borchard, aki mindmáig a legalaposabb tanulmányt írta a diplomáciai védelemről, ebben a művében kifejti, hogy ez a védelem olyan kiegészítő szabály, amire kizárólag akkor szabad hivatkozni, ha területi állam magatartása nem felel meg a nemzetközi standard normáinak.⁵² A nemzetközi standard álláspontját vallja A. Roth is.⁵³ Az említett tudományos véleményeken kívül az említett elvre gyakran hivatkoznak egyes választott bírósági döntések is, elsősorban az USA és Mexico közötti vitákban közreműködő ún. Igénybizottságok (Claims Commissions). Így pl. egy 1926-ban keletkezett ügyben az Igénybizottság megállapította: „Az idegeneknek az állampolgárokkal való egyenlő elbánására vonatkozó tények fontosak lehetnek az idegen jogtalan kezelésére vonatkozó panasz érdemének az eldöntésénél. Az ilyen egyenlőség azonban nem végső próbája a hatósági aktusok szabályszerűségének a

⁵⁰ Kertész I.: I. m. 139. old.

⁵¹ Az idézetet lásd S. Mc. Dougal, H. D. Lasswell, Lung-chu Chen: I. m. 447. old.

⁵² E. Borchard: The Diplomatic Protection of Citizens Abroad, 28. old.

⁵³ Nézete szerint bármilyen utalás olyan nemzetközi jogszabályokra, amelyek az idegenekkel kapcsolatos bánásmódra vonatkozik, magába foglalja a minimális standard elismerését. (A. Roth: The Minimum Standard of International Law Applied to Aliens, 1949. 99. old.)

nemzetközi jog fényénél. Az igazi próba általánosan szólva az, hogy az idegekkel a civilizáció általános standardjainak megfelelően bánnak-e.⁵⁴ Az idegekre vonatkozó bánásmód standardjára hivatkoznak más bírói döntések is⁵⁵ anélkül, hogy megállapítanak, melyek is azok a minimális nemzetközi jogszabályok, amelyeket minden külföldivel szemben biztosítani kell. A. Roth, aki megkísérli 8 pontban összefoglalni a nemzetközi standardba tartozó jogokat, a következő felsorolást adja:

1. Egy idegent, legyen az akár természetes személy, akár testület, a nemzetközi jog feljogosít arra, hogy meglegyen a fogadó állam által elismert jogalanyisága és jogképessége.

2. Az idegen jogosan kérhet tiszteletet élete, és védelmet teste számára.

3. A nemzetközi jog szociálisan eltűrhető határok között (within socially bearable limits) védi az idegen személyét és szellemi szabadságát.

4. Az általános nemzetközi jog értelmében az idegenek nem élveznek politikai jogokat tartózkodási államukban, de teljesíteniök kell olyan közkötelezettségeket, amelyek nem összeegyeztethetlenné a saját államuknak kijáró hűséggel.

5. Az általános nemzetközi jog nem biztosítja a külföldieknek azt a jogot, hogy idegen államokban gazdasági tevékenységet végezzenek. Olyan esetekben azonban, amikor az állami politika külföldieknek is megengedi a gazdasági tevékenységet, az általános nemzetközi jog biztosítja az idegeneknek az egymás közötti kereskedelmi elbánás egyenlőségét.

6. Az általános nemzetközi jog szerint az idegenek kiváltsága arra, hogy részt vegyenek a tartózkodási állam gazdasági életében, nem terjed ki a magántulajdon megszerzésére. A tartózkodási állam szabadon kizárhatja őket bizonyos tárgyak tulajdonának megszerzéséből, legyenek azok ingók vagy ingatlanok.

7. Ahol az idegen élvezi a tulajdonnal való rendelkezés kiváltságát az ezzel kapcsolatos jogait a nemzetközi jog annyiban védi, hogy tulajdonát nem lehet — kivéve erkölcsi vagy büntetőjogi okokat — kártalanítás nélkül kizsájtítani...

8. A nemzetközi jog biztosítja az idegen eljárési jogait is a tartózkodási államban mint az anyagi jogok megsértése elleni védelmet.

Ezek az eljárési jogok magukba foglalják a bírósághoz való fordulás szabadságát, a tisztességes és megkülönböztetés nélküli meghallgatás jogát, a jogot az eljárásban bármely formájában való részvételre, valamint jogot az igazságos ítélethez, amelyet az állam törvényeinek teljes betartásával, ésszerű időn belül (within a reasonable time) hoznak meg.⁵⁶

Az idegeneket megillető jogok nemzetközi standardját valló elmélet több oldalról támadható. Legfőbb hibája, hogy ez az elmélet különbséget tesz „civilizált”, valamint „civilizálatlan” államok között, hiszen az alacsonyabb fejlődési fokon levő államok kötelesek a külföldieknek megadni mindazokat a jogokat, amelyeket a „civilizált” nemzetek általában megadnak. A „nemzet-

⁵⁴ S. Mc. Dougal, H. D. Lasswell, Lung-chu Chen: I. m. 448. old.

⁵⁵ Az USA—Mexico Igénybizottság a Hopkins-ügyben szintén arra hivatkozott, hogy a nemzetközi jog kötelezheti az államot arra, hogy előnyösebb és liberálisabb bánásmódot alkalmazzon a külföldiekkel szemben, mint amit saját belső joga a polgáraival szemben előír. (Lásd C. Eagleton: The Responsibility of States in International Law. New-York 1928. 84—85. old.)

⁵⁶ A. Roth: I. m. 185—186. old.

közi standard” elmélete ennél fogva élesen szembenáll az államok egyenlősége cogensnek tekinthető elvével, amely a mai nemzetközi jog egyik alappillére. Alkalmazása így ellentétes lenne a nemzetközi jog egyik általános elvével, sőt a mai nemzetközi jog egész szellemével is, másfelől olyan jog követelését tenné lehetővé, amelyet esetleg az állam saját polgárai sem élveznek, sőt amelyet az állam belső joga kifejezetten megtilt. Szocialista társadalmi rendszerű államokban pl. tilos a kizsákmányolás minden formája, ennek megfelelően senki sem tarthat tulajdonában olyan termelőeszközöket, amelyek ezt lehetővé tennék. Az állami berendezkedés szellemével és jogi alapelveivel lenne ellentétes, ha ez a tilalom tökések államok polgárait nem lenne érvényes bármiféle nemzetközi standard címén. Másfelől ez a megoldás túlmenne az egyenlő elbánás elvén is, hiszen az idézett példát véve alapul előfordulhatna, hogy a külföldiek a saját polgárokhoz képest többletjogokat élveznének. Az egyenlő elbánás elve egyébként az utóbbi lehetőséget nem zárja ki, de csak abban az esetben, ha az állam a külföldiekkel való ilyen bánásmód tekintetében *külön nemzetközi kötelezettséget vállalt*. Ilyen külön kötelezettség vállalás hiányában, pusztán az egyetemes nemzetközi jog alapján az államot semmiféle kötelezettség nem terheli többletjogok biztosítására.

A külföldieket megillető jogok standard-jának elméletét elsősorban a fejlődő államok nemzetközi jogászai bírálják, ami teljesen érhető hiszen az imperialista nagyhatalmak polgárai éppen ezekben az országokban élveztek hosszú időn keresztül különleges, privilegizált helyzetet. Így pl. S. N. Guha Roy indiai nemzetközi jogász először kifejti, hogy a nemzetközi jog a nyugati keresztény hatalmak közös szokásait és hagyományait tükrözi, amit az új államok — mikor beléptek a nemzetek családjába — elfogadtak mint kötelező jogot, de ez nem jelenti, hogy ennek a jognak az egészét helyeslik, ezért csak az alapvető szabályokat tekintik magukra nézve kötelezőnek és létrehozhatnak érdekeiknek megfelelő partikuláris nemzetközi jogot, hiszen a nemzetközi jogot nem lehet az államokra kívülről ráerőszakolni, mivel annak kötelező jellege a nemzetközi közösség valamennyi tagjának hallgatólagos vagy kifejezett beleegyezésén alapszik.⁵⁷ Ilyen nem általánosan kötelező szabályoknak tekinti Guha Roy az állam idegeneknek okozott károk miatti felelősségének a múltban kialakult szabályait, így elsősorban az idegenekkel kapcsolatos bánásmódra állítólagos irányadó nemzetközi standardot is, ez utóbbival kapcsolatosan öt ellenvetést is tesz.⁵⁸ A nemzetközi standard elméletével ellentétesen foglalt állást az Ázsiai Afrikai Jogi Tanácsadó Bizottság negyedik ülészaka, ahol az új államok a „nemzetközi standard”-ot a helyi (local) standarddal kívánták helyettesíteni.⁵⁹ A külföldieket megillető jogok standard-jának elmélete éles kritikát kapott továbbá az ENSZ-ben folyó kodifikációs munkák során is a Nemzetközi Jogi Bizottság egyes tagjai részéről, miután Garcia Amador második jelentésében ugyancsak valamiféle minimális standardot próbált felállítani az idegeneket megillető jogok tekintetében, melyeket konkrétan felsorolt.⁶⁰ A jelentés fölötti vita során Padilla Nervo, a Nemzetközi Jogi Bizottság mexicói tagja rámutatott arra, hogy az új államok nagy többsége nem vehetett részt a

⁵⁷ S. N. Guha Roy: Is the Law of Responsibility of States for Injuries to Aliens a Part of Universal International Law? A. J. I. L. 1961. Vol. 55. 867—868. old.

⁵⁸ S. N. Guha Roy: I. m. 889. old.

⁵⁹ Lásd C. F. Amerasinghe: State responsibility for injuries to aliens. Oxford, 1967. 18—19. old.

⁶⁰ Vö. Annuaire, 1957. II. 128—132. old.

nemzetközi jog számos intézményének kialakításában, melyek a XIX. szd. folyamán keletkeztek. Ez a helyzet pl. a tengerjoggal kapcsolatosan, itt nem vették figyelembe az újonnan alakult kis államok jövőendő szükségleteit és érdekeit, de a kialakult elvek legalább nem állnak azokkal egyenesen szemben. Viszont, amikor az államok felelősségéről van szó, itt nemcsak hogy nem számoltak a kis államokkal, hanem egyenesen az ő érdekeikkel ellentétesen cselekedtek és ennél fogva az állami felelősség szokásjogi úton kialakult szabályai a nagyhatalmak és a kis államok közötti egyenlőtlen viszonyokon alapulnak. Nézete szerint a múlt században „... az állami felelősséget tartalmazó vitáknak valószínűleg 95%-a egy nagy ipari hatalom és egy kis, újonnan keletkezett állam között jött létre. Az erők ilyen egyenlőtlenége visszatükröződött a jogok egyenlőtleniségében és teljesen figyelmen kívül hagyták a nemzetközi jognak azt a létfontosságú elvét, hogy, par in parem non habet imperium.”⁶¹ Az előbb kifejtett alapállásból kiindulva nézete szerint nem lehet más irányadónak elfogadni, mint az állampolgárok és külföldiek egyenlőségének alapvető elvét mint „az egyedüli olyan szabályt, mely valóban összeegyeztethető az államok szuverén egyenlőségének elvével”.⁶² Hasonló álláspontot fejtett ki Radhabinod Pal a Nemzetközi Jogi Bizottság indiai tagja is, aki szerint egy állam sem gyakorolhat pressziót gyengébb államokra azért, hogy polgárai azokban kiváltságos helyzetbe kerüljenek. A külföldi ha pl. kereskedelmi tevékenység céljából érkezett az országba, úgy önként, maga választotta, hogy osztozni fog azon állam polgárainak sorsában, ahol ezt a tevékenységet kifejti.⁶³ Hasonló bírálat érte az állampolgárok és külföldiek egyenlőségén alapuló nemzetközi standard elméletét a Nemzetközi Jogi Bizottságnak a fejlődő országokból érkezett más tagjai részéről is,⁶⁴ amiből megállapítható, hogy ezt a felfogást ma már sehol sem lehet sikerrel védelmezni. A modern nemzetközi jognak az egyenlő elbánás elve felel meg, ez azonban nem jelenti azt, hogy az idegenek jogi helyzetére csupán ez az egyetlen általános jellegű nemzetközi szabály lenne irányadó. A nemzetközi jogban ugyanis létrejött egy olyan jogintézmény, amely alapjaiban érinti az idegenek jogi helyzetére vonatkozó régi nemzetközi jogi alapelveket. Ez a jogintézmény az *alapvető emberi jogok* megjelenése a nemzetközi jogban.

Az alapvető emberi jogok keletkezése a természetjogi szemlélettel kapcsolódik össze. Ezen felfogás képviselői vetették fel először, hogy az embernek vannak bizonyos vele született, elidegeníthetetlen jogai, amelyek társadalmi helyzetétől függetlenül megilletik. A feudalizmus ellen küzdő polgárság érdekeit fejezte ki ez a felfogás, mely ugyanakkor egyértelműen a haladás szolgálatába állott, mivel elősegítette a polgári jogegyenlőség megvalósulását a hűbéri társadalom nyílt jogegyenlőségével szemben.

⁶¹ Annuaire, 1957. I. 165. old.

⁶² Annuaire, 1957. I. 166. old.

⁶³ Annuaire, 1957. I. 168. old.

⁶⁴ Így *El-Khoury* bey szíriai jogász szerint nincsen semmi ok arra, hogy a külföldi által elszenvedett kár elbírálása különleges elbánás alapján történjék, egy olyan szabály, mely az idegen állampolgároknak speciális előnyöket nyújtana, nemcsak Szíriában, hanem az egész Közel-Keleten a legkellemetlenebb benyomást tenne (Annuaire, 1957. I. 180. old.)

Matine-Doftary a Bizottság iráni tagja a külföldiekkel kapcsolatban úgy látja, hogy a belföldiek és külföldiek egyenlősége felel meg legjobban az ENSZ Alapokmánya szellemének és a különleges bánásmód bevezetése a kapitulációs rendszer „keserű emlékeit” idézné fel. (Annuaire, 1957. I. 170. old.)

Az alapvető emberi jogok az államon belüli jogban jelentek meg, legegyszerűbben 1776. június 12-én az amerikai kontinensen levő, függetlenné váló angol gyarmatok egyikében, Virginiában kiadott nyilatkozatban fogalmazták meg, egyes jogokat belevettek az ugyancsak 1776-ban megjelent Amerikai Függetlenségi Nyilatkozatba is. A francia polgári forradalom idején a francia nemzetgyűlés által 1789-ben megszavazott Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata tulajdonképpen már csak lemásolta a Virginiai Nyilatkozatban lefektetett elveket, de mégis a francia forradalom volt az, amelyik az emberi jogokat közismertté tette és amely általános elterjedésüket megindította. Ez azzal a rendkívül nagy hatással függ össze, amelyet ez a polgári forradalom a világ fejlődésére gyakorolt. A forradalmat követő időszakban keletkezett burzsoá alkotmányok jelentős részébe is belekerültek ezek az alapvető jogok, melyek hosszú ideig csupán mint belső jogi intézmények léteztek.

Az emberi jogok nemzetközi jogi szabályozása egészen a második világháborúig csupán néhány részletkérdésre terjedt ki, így egyes nagyhatalmak már a múlt században is beavatkoztak az emberiség védelme címén a kisebb balkáni államok belügyeibe, az első világháború után pedig Európában létrejött a kisebbségi jogok nemzetközi jogi szabályozása és ellenőrzésének rendszere.⁶⁵ Mindez nem jelentette az emberi jogok nemzetközi szabályozását vagy biztosítását, hiszen pl. a kisebbségi jogok — értelemszerűleg — nem vonatkoztak az állampolgárok egészére, másfelől a jogok tartalma sem ölelte fel mindezt, amit ma emberi jogoknak nevezünk. A nemzetközi jog az alapvető emberi jogok létezéséről ennél fogva csak a második világháború után vett tudomást, a konkrét kötelezettséget tartalmazó szabályok először a legyőzött országokkal kötött békeszerződésekben jelentek meg. Ezek, mint partikuláris nemzetközi szabályok csak a legyőzött államokra nézve tartalmaztak jogi kötelezettségeket és az emberi jogok részletes felsorolása helyett csak bizonyos minimumokat állapítottak meg.⁶⁶ Maga az 1945-ben aláírt ENSZ Alapokmány több helyen hivatkozik az alapvető emberi jogokra, így pl. az 1. cikkben, mely az ENSZ céljait sorolja fel — ennek 3. pontja szerint az ENSZ célja, hogy „gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása útján, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítása és támogatása révén nemzetközi együttműködést létesítsen”. Ezenkívül szó van az alapvető emberi jogokról az Alapokmány bevezetésében, (az ún. preambulumban) a Gazdasági és Szociális Tanács feladatát tárgyaló 62. cikkben⁶⁷ és más helyen is, de a jogok tételes felsorolásával az Alapokmány nem foglalkozik, nem határozza meg tehát, hogy melyek azok a jogok, amiket az állam biztosítani köteles.

Az alapvető emberi jogok pontos meghatározása és részletes szabályozása céljából az ENSZ Közgyűlése 1946-ban létrehozta az Emberi Jogok Bizottságát,

⁶⁵ Vö. *Szabó Imre*: Az emberi jogok mai értelme. Bp., 1948. 82. old.

⁶⁶ Így pl. az 1947. évi magyar békeszerződés 2. cikke kimondja: „Magyarország minden fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a véleménynyilvánítás, a sajtó és közzététel, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát.”

⁶⁷ Az említett cikk 2. pontja a Gazdasági és Szociális Tanács feladatairól szólva kimondja, hogy: „Ajánlásokat tehet az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére történő tiszteletben tartásának biztosítása iránt.”

amely 1947 decemberében tartott ülésén úgy határozott, hogy egy három részből álló szerződéstervezetet hoz létre, amelynek első része a jogok felsorolása, második része az erre irányuló állami kötelezettségek rögzítése, harmadik része pedig a végrehajtás szabályozásából fog állni.⁶⁸ Az első rész az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* 1948-ban elkészült és azt a Közgyűlés december 10-én ellenszavazat nélkül el is fogadta. Ez a nyilatkozat azonban csak közgyűlési határozat maradt, mint ilyen nem nemzetközi jogszabály, így a deklarációból az államokat terhelő nemzetközi kötelezettség sem származik. A későbbiek során ugyan felbukkantak a jogtudományban olyan nézetek, amelyek a nyilatkozatnak kötelező erőt tulajdonítottak,⁶⁹ ezekkel azonban most szükségtelen foglalkozni, hiszen a nyilatkozatban foglalt jogokkal kapcsolatosan 1966-ban két általános jellegű nemzetközi szerződés is létrejött. Az egyik egyezmény címe: „Egyezségokmány a polgári és politikai jogokról”, a másiké pedig: „Egyezségokmány a szociális és kulturális jogokról”. A két egyezményt hosszú vita előzte meg, amely azzal kapcsolatosan folyt, hogy a gazdasági, szociális és kulturális jogokat a polgári és politikai jogokkal együtt, vagy külön kell-e szabályozni. Az ENSZ Közgyűlése 1950-ben megtartott V. ülésszakán elfogadott határozatban leszögezte, hogy „a polgári és politikai szabadságok, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok élvezete egybe van kapcsolva és ezek egymást kölcsönösen feltételezik” valamint, hogy „a gazdasági, szociális és kulturális jogaitól megfosztott ember nem jelentheti azt az emberi személyiséget, amelyet az Egyetemes Deklaráció a szabad ember ideáljaként elképzelt”.⁷⁰ Ez az álláspont a későbbiekben azonban nem érvényesült és a Közgyűlés 1952-ben két egyezménytervezet készítésére kérte fel az Emberi Jogok Bizottságát.⁷¹

Az, hogy az emberi jogokat végül is két, különálló egyezménnyel szabályozták azzal függ össze, hogy az államok többsége szerint a gazdasági és szociális jogok biztosítása nem csupán az érdekelt államok jóakarátán múlik, az a gazdasági fejlettség egy bizonyos fokát tételezi fel és a két egyezmény létrehozásával kívánták kiküszöbölni azt, hogy egyes államok visszautasítsák az egyezmény aláírását azért, mert a gazdasági jogokat egyelőre képtelenek biztosítani. Ezen indoklással lehetne ugyan vitatkozni, de mivel a két egyezmény már létrejött, így a kettős szabályozás ténye ma már realitás.

Az emberi jogok egyezségokmányai konkrétan érintik az állam területén levő idegen állampolgárok jogi helyzetét. Ezek az egyezmények ugyanis az emberi jogokat úgy tekintik, mint amelyek *állampolgárságtól függetlenül mindenkiket megilletnek*. Ez világosan kitűnik az egyes cikkek megfogalmazásából. Így pl. a polgári és politikai jogokról szóló egyezségokmány 12. cikkének első pontja kimondja: „Minden olyan személy, aki törvényesen tartózkodik valamely állam területén, e területen a szabad mozgásra jogosult és szabadon választhatja meg tartózkodási helyét.” A „minden olyan személy” kitétel nem hagy kétséget aziránt, hogy itt állampolgárságtól függetlenül bárkiről lehet szó. Hasonló megfogalmazást találunk más cikkek esetében is.

⁶⁸ Vö. *Bokorné Szegő Hanna*: Az emberi jogok kérdése és a nemzetközi jog. Megjelent: „Az állampolgárok alapjogai és kötelességei” c. kötetben. Bp., 1965. 584. old.

⁶⁹ Lásd erről *Bokorné Szegő Hanna*: I. m. 586—587. old.

⁷⁰ *Bokorné Szegő Hanna*: I. m. 589. old.

⁷¹ *Bokorné Szegő Hanna*: I. m. 589—590. old.

Így pl. az előbb említett egyezmény 2. cikke kimondja: „1. A jelen Egyezségokmány minden egyes részes állam kötelező magát, hogy területén és a joghatósága alá eső területeken tiszteletben tartja és minden személy számára (az én kiemelésem N. K.) biztosítja a jelen Egyezségokmányban elismert jogokat, minden megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési, vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.” Ugyanennek az egyezménynek a 13. cikke pedig kifejezetten a külföldiek jogállására vonatkozik, azok kiutasításával kapcsolatosan tartalmaz rendelkezést.⁷² Az emberi jogoknak általános jellegű szabályozása mellett a jogok védelmére regionális szabályok is létrejöttek, egyrészt Nyugat-Európában, másrészt az amerikai kontinensen. Így az Európa Tanács tagállamai 1950-ben Rómában aláírták a polgári és politikai jogokról szóló Emberi Jogok Egyezményét, 1961-ben pedig a gazdasági és szociális jogokról szóló egyezményt az ún. Európai Szociális Kartát. Az elsőként említett egyezménnyel kapcsolatosan azok betartása céljából nemzetközi szerveket is hoztak létre, az Emberi Jogok Európai Bizottságát és az Emberi Jogok Európai Bíróságát.

Hasonló rendszer van kialakulóban az amerikai kontinensen is, az Amerikai Államok Szervezetének égisze alatt 1969-ben San Joséban aláírták az Emberi Jogok Amerika-közi Egyezményét, ez azonban még nem lépett életbe. Az idegenek jogi helyzete szempontjából az emberi jogokra vonatkozó regionális szabályokat most úgy tekintem, mint speciális kötelezettséget tartalmazó konkrét jogszabályokat az emberi jogok általános szabályozása mellett annál is inkább, mert valószínűleg a regionális szabályozásban részes államok részt fognak venni az emberi jogokra vonatkozó általános egyezményekben is. Miután nem fér kétség ahhoz, hogy az emberi jogok intézménye befolyásolja az idegenek jogi helyzetét, a kérdés ennél fogva most már csak az, hogy az emberi jogok intézménye a jelen szabályozás állapotában tartalmaz-e az államok egészére kiterjedő, általános jogi kötelezettséget? Az előbbieken már szó volt arról, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata csupán közgyűlési határozat, nem jogszabály. Nemzetközi jogszabálynak kell tekinteni ezzel szemben az emberi jogok egyezségokmányait, melyek a közelmúltban hatályba léptek, és pedig a gazdasági, szociális és kulturális jogok egyezségokmánya 1976. jan. 3-án a polgári és politikai jogok egyezségokmánya pedig 1976. március 23-án.⁷³ Az egyezmények hatályba lépése azonban koránt sem jelenti azt, hogy ezzel valamennyi államra az alapvető emberi jogok említett egyezségokmányai jogi kötelezettséget írnának elő, hiszen egyelőre ezeket az egyezményeket több állam alá sem írta és az aláírók jelentős része még nem ratifikálta, így ezek a szerződések jó ideig nem lesznek a szó igazi értelmében vett univerzális jog-

⁷² „A jelen Egyezségokmány valamely részes államának területén jogosan tartózkodó külföldit csak a törvény alapján hozott határozat értelmében lehet kiutasítani és amennyiben kényszerítő állambiztonsági okok nem szólnak ellene, lehetővé kell tennie számára, hogy érvényesítse a kiutasítása ellen fennálló okokat és azt, hogy ügyét akár az illetékes hatóság, akár az említett hatóság által külön erre a célra kijelölt egy vagy több személy felülvizsgálja és hogy az eljárásban képviseltesse magát.”

⁷³ Vö. Egon Schwelb: Entry into Force of the International Covenants on Human Rights and the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights. A. J. I. L. 1976. 511—519. old.

szabályok még akkor sem, ha megszövegezőik ilyennek is szánták őket.⁷⁴ Milyen jogi kötelezettség terheli az egyezményokmányokban nem részes államokat?? Ha eltekintünk az emberi jogokkal kapcsolatos előbb említett regionális szabályoktól, valamint az esetleges kétoldalú egyezményektől — melyek az államoknak csak egy kis részét kötelezik —, úgy csak az ENSZ Alapokmánya marad mint olyan az emberi jogokat elismerő szabály, melyből az egyezségokmányokban nem részes államokra jogi kötelezettség származhat. Miután az Alapokmány univerzális nemzetközi jogszabálynak tekinthető, így kétségtelenül igaza van A. P. Movcsan szovjet nemzetközi jogásznak, aki szerint az Alapokmány hatályba lépésével új, valamennyi államot kötelező nemzetközi jogszabály jött létre az emberi jogok védelmére.⁷⁵ Az Alapokmányból származó jogi kötelezettséget azonban igen bizonytalanná teszi, hogy ott nem található a jogok felsorolása, így azok értelmezése igen sokféle módon lehetséges és lehetőség van az alapvető emberi jogok betartása alóli kibúvára is. Mindezek ellenére valószínűnek látszik, hogy ma egyetlen állam sem utasíthatná sikerrel vissza egy másik állam diplomáciai védelem nyújtására irányuló törekvését azon a címen, hogy őt nem kötelezik az alapvető emberi jogok, vagy hogy ő nem ismeri el azokat. Ehelyett inkább azt fogja vitatni, hogy ilyen jogsértés tényleg történt-e. Az idegenek jogi helyzetét tehát a mai viszonyok között már nem csupán az egyenlő elbánás elve, még kevésbé a nemzetközi standard elmélete határozza meg, a *külföldiek helyzetére vonatkozó legfontosabb univerzális szabályokat az alapvető emberi jogokban kell keresnünk*.

Mindezek megsértése önmagában nem keletkeztet nemzetközi jogi felelősségi viszonyt, mivel a cselekmény közvetlen sértettje természetes személy. Nemzetközi jogviszony csak akkor jön létre, ha a külföldit saját állama *diplomáciai védelemben* részesíti és ezáltal az idegen állampolgár és a területi állam közötti viszony a nemzetközi jog síkjára kerül.

⁷⁴ Az „univerzális” szabályt több értelemben lehet használni. Egyik felfogás szerint univerzális a nemzetközi jogszabály akkor, ha minden állam részese. Az ilyen szabály — a szó szoros értelmében — tényleg egyetemes jellegű lenne, de a valóságban nemigen fordul elő. A másik felfogás szerint univerzális minden olyan nemzetközi jogszabály, amelyet ilyen céllal hoztak létre. A magam részéről ez utóbbi esetben csak akkor tekintem a nemzetközi jogszabályt univerzális jellegűnek, ha már jelentős számú, a fennálló államok többségét kitevő állam elfogadta a kérdéses szabályt. Vagyis az a körülmény, hogy néhány (pl. 4–5) állam nem fogad el egy nemzetközi jogszabályt, még nem zárja ki annak univerzális jellegét, de másfelől pusztán az a tény, hogy egy nemzetközi jogszabályt azzal a céllal alkottak meg, hogy majd univerzális jellegű legyen, még nem teszi a szabályt egyetemes jellegűvé mindaddig, míg az államok többsége nem vált részesévé.

⁷⁵ A. P. Movcsan: *The Human Rights Problem in present-day International Law*. (Megjelent a „Contemporary International Law” c. kötetben. Moszkva, 1969. 237. old.) Hasonló álláspontot fejt ki J. A. Osztrouzsik is. (OON i prava cseloveka. Moszkva, 1968. 27–28. old.)

III.

A KÜLFÖLDIEKET MEGILLETŐ DIPLOMÁCIAI VÉDELEM

A diplomáciai védelem lényegét először E. Vattel fejtette ki részletesen 1758-ban megjelent művében, amelyben megállapítja: „Mindenkinek, aki rosszul bánik egy polgárral, közvetve megsérti azt az államot is, amelynek védelmeznie kell ezt a polgárt. A sérelmet szenvedett polgár szuverénjének meg kell torolnia a tettet, és ha lehetséges kényszerítenie kell a támadót, hogy teljes elégtételt adjon, vagy meg kell büntetnie őt, különben a polgár nem kapja meg a védelmet, mely a polgári társadalom fő célja.”⁷⁶ Vattel ezen tételét többen fikciónak tartják ugyan,⁷⁷ mégis tény, hogy helyesen mutat rá az okra, amely az államot feljogosítja arra, hogy maga vegye kezébe sérelmet szenvedett polgára ügyét. A diplomáciai védelem lényege — amint azt az Állandó Nemzetközi Bíróság a Mavromatis-ügyben megállapította — az, hogy az egyén és az állam közötti vita azzal, hogy az egyén ügyét állama veszi kézbe átkerül a nemzetközi jog területére és ott már két állam áll egymással szemben.⁷⁸

A diplomáciai védelem célja a külföldi állampolgárok (és jogi személyek) érdekeinek és jogi helyzetének biztosítása. Az említett személyek — ha a fogadó állam joghatóságai nekik jogsérelmet okoznak — saját hazájuk, vagy a védelemmel megbízott állam diplomáciai képviselőjének védelmét kérhetik. A diplomáciai védelem ennél fogva a külföldiek érdekeit szolgálja, azonban — amint ez más, az egyén érdekét védő nemzetközi jogszabálynál is előfordul — az egyénnek nincsen alanyi joga a védelemhez a nemzetközi jog alapján. E. Borchard megfogalmazását használva: „A diplomáciai védelem nem a polgár joga, hanem államának privilegiuma.”⁷⁹

A diplomáciai védelem kérdéseivel kapcsolatosan a nemzetközi bírászkodás többször is állást foglalt, így pl. a Nemzetközi Bíróságnak az ún. Barcelona Traction-ügyben 1970-ben hozott ítélete részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. A Bíróság említett döntése leszögezte, hogy az állam kizárólagos dön-

⁷⁶ Az idézetet lásd: *S. Mc. Dougal, H. D. Lasswell, Lung-chu Chen*: I. m. 41. old.

⁷⁷ Így pl. *Ph. Jessup*: *Responsibility of States for Injuries to Individuals*. Columbia Law Review, 1946. Vol. XLVI. 923. old.

⁷⁸ „Il est vrai que le différend a d'abord été celui d'un particulier et d'un Etat, celui de Mavromatis et de la Grande-Bretagne; puis le gouvernement hellénique a pris l'affaire en main; le différend est alors entré dans une phase nouvelle: il s'est porté sur le terrain international, il a mis en présence deux Etats; dès lors la possibilité existe qu'il relève désormais de la compétence de la Cour” (C. P. J. I. affaire des concession Mavrommatis en Palestine, Série A. no 2. arrêt du 30 aout 1924, Recueil des arrêts, 12. old.)

⁷⁹ Idézi *B. Bollecker-Stern*: *Le préjudice dans la théorie de la responsabilité internationale*. Párizs, 1973. 106. old.

tési jogkörrel rendelkezik annak mérlegelésében, hogy adott esetben nyújt-e vagy sem diplomáciai védelmet. Ezen diszkrecionális jogának gyakorlása a körülményektől függ. A diplomáciai védelem nyújtásához a nemzetközi jog nem ír elő az állam számára nemzetközi kötelezettséget és így ennek alapján az egyén ilyen védelmet nem is követelhet államától, a polgárnak a védelemhez való joga ennél fogva csak a belső törvényhozáson alapulhat.⁸⁰ Az államon belüli jogban tényleg előfordulhat, hogy az állampolgároknak alanyi jogot biztosít a diplomáciai védelemre. Ilyen rendelkezések voltak pl. a weimari alkotmányban.⁸¹ Hasonló megoldás más alkotmányokban is előfordul, ilyen jogot biztosít az NDK alkotmányának 33. cikke⁸², az 1963 évi jugoszláv alkotmány 54. szakasza,⁸³ a lengyel alkotmány 89. cikke,⁸⁴ a bulgár alkotmány 57. cikke⁸⁵ stb.

Amennyiben az állam — akár saját kezdeményezésére, akár polgárának kérése alapján — úgy dönt, hogy honosát diplomáciai védelemben részesíti, nem az állampolgár vagy jogi személy érdekében és képviselőjében jár el, hanem — amint ezt az Állandó Nemzetközi Bíróság a Mavromatis-ügyben hangsúlyozta — saját jogát érvényesíti, azaz az állampolgárát ért sérelmet mintegy magára vállalva saját nevében lép fel. Ilyen értelemben az állampolgár csak eszköz a felelősség megalapozása érdekében, amelyen keresztül a nemzetközi jogot és az állam érdekeit megsértik.⁸⁶ A diplomáciai védelem lényege tehát, hogy nyújtásával az egyén és egy állam között keletkező jogvita a belső jogot alkalmazó fórumtól a nemzetközi jog síkjára kerül át, ilyenkor az egyént a védelmet nyújtó állam mintegy helyettesíti. A belső jogi jogvita ezzel a nemzetközi jogvitává válik a nélkül, hogy ez a vita indokát, a vitatott jogokat, vagy tényeket érintené, vagyis a jogvita lényege változatlan marad.

a) Az állampolgárság mint a diplomáciai védelem nyújtásának előfeltétele

A diplomáciai védelem nyújtásának bizonyos feltételei vannak. A nemzetközi jogtudományban elterjedt nézet szerint ilyen előfeltételnek kell tekinteni az állampolgárság elvét, ami annak hangsúlyozását jelenti, hogy az állam saját polgárainak nyújthat ilyen védelmet.⁸⁷ Az Állandó Nemzetközi

⁸⁰ Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, C. I. J. Recueil 1970. 44. old.

⁸¹ Lásd az alkotmány 112. cikkét.

⁸² Vö. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin 1975, 31. old.

⁸³ Új szocialista alkotmányok, Budapest, 1966. 117. old.

⁸⁴ Állam és Igazgatás, 1976. 5. szám. 438. old.

⁸⁵ Állam és Igazgatás, 1971. 8. szám. 754. old.

⁸⁶ „C'est un principe élémentaire du droit international que celui qui autorise l'Etat à protéger ses nationaux lésé par des actes contraires au droit international commis par un autre Etat, dont ils n'ont pu obtenir satisfaction par les voies ordinaires. En prenant fait et cause pour l'un des siens, en mettant en mouvement, en sa faveur l'action diplomatique ou l'action judiciaire internationale, cet Etat fait a vrai dire, valoir son droit propre, le droit qu'il a de faire respecter en sa personne de ses ressortissants, le droit international.” (Affaire Mavromatis, Publications de la Cour permanente de Justice Internationale. Série A. No. 2. 12. old.)

⁸⁷ Ezen a nézeten van pl. R. L. Bindschedler (La protection de la propriété privée en droit international public. Recueil des Cours, Tome 90, 1956. 230. old.) vagy Ph. Jessup is. (I. m. 909. old.)

Bíróság a Panevezys—Saldutiskis vasút ügyében ugyancsak arra az álláspontra helyezkedett, hogy eltérő nemzetközi megállapodás hiányában az egyén és az állam közötti állampolgársági kötelék biztosítja az állam számára a diplomáciai védelem nyújtásának jogát.⁸⁸ Kétségtelen, hogy a diplomáciai védelem alapja az állampolgárság, mint egy állam és egy egyén közötti jogviszony. Azt a megállapítást azonban, hogy az állam csak saját polgárait részesítheti diplomáciai védelemben két oldalról is — éspedig kiterjesztően és megszorítóan is — korrigálni kell. Az állam — kivételes esetben — nemcsak a saját, hanem idegen állam polgárait is védelemben részesítheti. Ezen kivételes eseteket két csoportba lehet osztani. Az egyik csoportba azok az esetek tartoznak, amikor az állam az idegen állampolgárokat azok funkciója miatt részesíti védelemben, pl. ha a külföldi az állam hadseregének tagja, vagy a lobogóját viselő hajó személyzetéhez tartozik, ezt nevezik „*funkcionális védelemnek*”⁸⁹ Az Amerikai Egyesült Államokban a Külügyminisztérium által 1919-ben kiadott ún. „Claims Circular” kifejezetten kimondja, hogy azok a személyek is jogosítva vannak az USA diplomáciai védelmére, akik amerikai hajókon tengerészek vagy az USA szárazföldi vagy tengeri hadseregének a tagjai.⁹⁰ A múltban előfordult ilyen funkcionális védelem egyes ázsiai és afrikai országokban működő európai követségek benntulított alkalmazottai tekintetében is, akiket mint diplomáciai vagy konzuli szolgálatban álló személyeket saját államukkal szemben is védelemben részesítettek. Ilyen rendelkezés a Törökországgal kötött Lausanne-i szerződésben is előfordult.⁹¹ Mai viszonyok között azonban mint az államok egyenlőségét és szuverenitását sértő rendelkezést már nem alkalmazzák. Más a helyzet, ha a sértett személy diplomáciai mentességre jogosult. Így 1949-ben Franciaország képviselője kijelentette, hogy a diplomáciai mentességet élvező személy érdekében az őt alkalmazó állam akkor is felléphet ha a károsult személy nem az ő polgára.⁹² Az ilyen mentességet élvező személy esetén a sérelem az államot éri, hiszen a mentesség is az állami funkció miatt illeti meg az egyént és ilyenkor nem is diplomáciai védelemről, hanem olyan felelősségi viszonyról van szó, mely közvetlenül az államok között keletkezik. Az idegen állampolgároknak nyújtott funkcionális védelem a gyakorlatban azonban csak akkor problémamentes, ha az állampolgárság szerinti állam nem él a védelem nyújtásának lehetőségével, ellenkező esetben nemkívánatos kettős közbeavatkozás állna elő.

Kevésbé jelent problémát az idegen állampolgároknak nyújtott diplomáciai védelem másik csoportja, ez ugyanis azokat az eseteket foglalja magába, amikor az állampolgárság szerint illetékes állam vagy területi egység nincs abban a helyzetben, hogy ilyen védelmet nyújtson, így kettős védelem nem

⁸⁸ ...in the absence of a special agreement, it is the bond of nationality between the State the right of diplomatic protection, and it is as a part of the function diplomatic protection that the right to take up a claim and to ensure respect for the rules of international law must be envisaged.” (The Panevezys — Saldutiskis Railway Case, P. C. I. J. Judgment of February 28th, 1939. Séries A/B no. 76. 16. old.)

⁸⁹ Ezt a kifejezést használja W. Riphagen ad hoc bíró a Barcelona Traction ügyben adott külön véleményében (C. I. J. Recueil, 1970. 346. old.)

⁹⁰ C. H. Kollmeyer: Die Lehre vom Schutzrecht und die Praxis der internationalen Schiedsgerichte in Claimssachen. Drezda, 1940. 62. old.

⁹¹ Erről szól a szerződés 64. cikke. (Vö. Kollmeyer: I. m. 65. old.)

⁹² A. Ch. Kiss: Répertoire de la pratique française en matière de droit international public. Paris, 1965. Tome III. 484. old.

fordulhat elő. Ez a helyzet, ha két állam között megszakadnak a diplomáciai kapcsolatok és az érintett államok érdekei képviselőit az állampolgáraik védelmét idegen államokra bizzák. Ilyenkor tehát a diplomáciai védelem nyújtásának alapja nem az állampolgársági kötelék, hanem egy speciális megbízás lesz. A másik idetartozó eset, amikor az állam egy olyan terület vagy állam polgárainak védelmét látja el a nemzetközi jog alapján, amelynek nemzetközi jogi cselekvési képessége korlátozott. Ez a kivételes megoldás a múltban sokszor előfordult és ma is előfordulhat. Így pl. a protektorátus alá került államok polgárainak érdekképviselőit külföldön a protektor állam látta el. Előfordult ilyen megoldás speciális státusú területekkel kapcsolatosan, továbbá más különleges jogállású területeken. Így az első világháború után nemzetközi igazgatás alá helyezett Saar-vidék lakosainak külföldön Franciaország nyújtott diplomáciai védelmet, míg az ugyancsak speciális státusú Danzig szabad város lakóinak diplomáciai védelmét Lengyelország látta el. Hasonló megoldás ma is előfordul, ez a helyzet ma Nyugat-Berlinben. Ennek a különleges státusú területnek a lakosai nem az NSZK polgárai, azonban az 1971-ben kötött négyhatalmi megállapodás értelmében Nyugat-Berlin lakosainak diplomáciai védelmét a Német Szövetséges Köztársaság diplomáciai képviselői látják el.

Az állampolgársági kötelék természetesen az utóbbi esetekben is lényeges — hiszen ennek hiányában hontalanság állna be, mely minden védelem lehetőségét kizárja⁹³ — de ez a kötelék az egyént itt nem a védelmet nyújtó államhoz fűzi.

Az állampolgársági elvnek három megszorító korrekciója van: a folyamatosság elve, másodsor a kettős állampolgárság, harmadszor pedig a ténylegesség elve. A *folyamatosság elve* azt jelenti, hogy a diplomáciai védelemben részesített egyénnek az őt ért kár bekövetkezésétől egészen az igényérvényesítési eljárás végéig (pl. a választott bíróság döntéséig) az igényt érvényesítő állam állampolgárságával kell rendelkeznie. Az állampolgárság megváltozása esetén pl. amikor a jogaiban sértett egyén új állampolgárságot szerez és elveszti a régit, ha ez az őt ért sérelem után következik be, új állama nem veheti át az előző állam helyét a már folyamatban levő ügyben. A folyamatosság elvét hangsúlyozza pl. az Egyesült Államok által 1919-ben kiadott, fentebb már idézett „Claims Circular”⁹⁴, valamint számos választott bírósági döntés.⁹⁵ Az állampolgárság folyamatossága érvényesült a Nemzetközi Jogi Intézet 1937. évi tervezetében is, amelyet E. Borchard terjesztett elő. E szerint a diplomáciai védelem nyújtásának előfeltétele a) hogy a károkozás pillanatában a károsult személy az igényt benyújtó állam polgára legyen és ne legyen azon állam polgára, amellyel szemben az igényt támasztották. b) hogy a sértett egyén az igény benyújtása idején az igényt érvényesítő állam pol-

⁹³ Ezt juttatta kifejezésre az USA—Mexico között keletkezett választott bírósági döntésben: „A State... does not commit an international delinquency in inflicting an injury upon an individual lacking nationality, and consequently, no State is empowered to intervene or complain on his behalf either before or after the injury.” (Vö. *Ph. Jessup*: I. m. 909. old.)

⁹⁴ „... a claim, for a loss or a damage which occurred before the claimant obtained final naturalisation as a citizen of the United States (except in case of an American seaman who has made a declaration of intention) will not, by reason of his subsequent naturalisation, be supported by the United States.” (S. H. Kollmeyer: I. m. 98. old.)

⁹⁵ Lásd erről C. H. Kollmeyer: I. m. 98—106. old.

gára legyen és az igényben foglalt érdek ne tartozzék a károkozástól az igénybenyújtásig tartó időszak egyetlen pillanatában sem olyan személyhez, aki nem az igényérvényesítő állam polgára vagy aki azon állam polgára, amely ellen az igényt benyújtották.⁹⁶

Ugyanakkor az nem szükséges a védelem nyújtásához, hogy az eljárás alatt a sértett személyének a folytonossága fennálljon, legalább is több olyan választott bírósági ítélet született, amit olyan időpontban hoztak, amikor a sértett már elhunyt, ilyenkor a megítélt kártérítést az örökösök kapják, ha azok nem a felelősségi igénnyel megtámadott állam polgárai.⁹⁷ A felelősségi igény, illetve a diplomáciai védelem tehát nem érvényesíthető, ha a védelmezett személy utóbb megszerzi a felelős állam állampolgárságát.

Hasonló a helyzet a *kettős állampolgárságú* egyének esetén. A kettős állampolgárságú személyek — általánosnak tekinthető felfogás szerint — nem kérhetik az egyik állampolgárság szerinti állam diplomáciai védelmét, ha a másik állampolgárságuknak megfelelő állam területén tartózkodnak.⁹⁸ Nem ilyen egyértelmű a szabály ha a kettős állampolgárságú személyek egy olyan állam területén tartózkodnak, amelynek nem állampolgárai. Ilyenkor több megoldás is elképzelhető. A kettős állampolgárság tárgyában 1930-ban Hágában megkötött egyezmény 5. cikke a tényleges állampolgárság elvére helyezkedett azzal, hogy azt az államot jogosította fel a védelem nyújtására, amellyel az egyén szorosabb kapcsolatot tart fenn. Ez a megoldás — tekintve, hogy ezt az egyezményt csak kevés állam írta alá — nem tekinthető általánosnak és az adott esetekben sokszor nem is elég egyértelmű, hogy melyik állampolgárságot kell ténylegesnek tekinteni és főleg, hogy ezt ki van jogosítva eldönteni. Az érdekelt államok a kettős állampolgárságú egyéneket úgy szokták tekinteni, mintha csak a saját állampolgáruk lenne, így elvileg előfordulhat, hogy — az állampolgár kérésére — az az állam is védelmet nyújt polgárának, amellyel az egyéncsak laza kapcsolatban áll.

A *ténylegesség elve* tehát nem feltétlenül érvényesül kettős állampolgárság esetén sem, a nemzetközi bíraskodásban azonban arra is találunk precedenst, hogy ezt az elvet egyetlen állampolgársággal rendelkező személyre alkalmazták éspedig a *Nottebohm-ügyben*. Friedrich Nottebohm eredetileg német állampolgár volt, de 1905-től kezdve Guatemalában élt. 1939-ben megszerezte a lichtensteini állampolgárságot, miután attól tartott, hogy az Európában kitört háború miatt őt mint német állampolgárt jelentős hátrányok fogják érni az angolszászokkal roonszervező Guatemalában, ahol jelentős vagyona volt. A lichtensteini állampolgársági törvény értelmében a honosításnak az az előfeltétele, hogy a honosítást kérő egyén legalább 3 évig Liechtensteinban lakjék. Ezen feltétel alól azonban a törvény szerint az ország uralkodója felmentést adhatott és Nottebohmnak — bizonyos anyagi áldozatok vállalása árán — sikerült elnyernie a liechtensteini állampolgárságot és ugyan-

⁹⁶ *Annuaire de l'Institut de Droit International* 1937. 278. old.

⁹⁷ Így pl. az USA és Franciaország között felmerült Chopin-ügyben az elhunyt francia állampolgárságú sértett három gyermeket hagyott hátra, akiknek érdekében a francia kormány tovább folytatta a felelősségi igény érvényesítését, amikor azonban Chopin egyik lánya házasság útján megszerezte az amerikai állampolgárságot, az ő reá eső kártérítésre vonatkozó igényt a francia kormány rögtön visszavonta. (C. H. Kollmeyer: I. m. 101. old.)

⁹⁸ Lásd pl. Oppenheim-Lauterpacht: *International Law*, 1948. 310. § 608. és köv. old. A. Verdross: *Völkerrecht*, Wien 1955. 326. old. Ph. Jessup: I. m. 909. old. stb.

akkor elvesztette német állampolgárságát, de nem költözött Liechtensteinbe, továbbra is Guatemalában lakott. Miután Guatemala 1941-ben belépett a háborúba, intézkedéseket fogantatosított az ellenséges állampolgárokkal szemben és először zár alá vette, majd elkobozta Nottebohm vagyonát. Liechtenstein fellépett polgára védelmében és végül az ügy a Nemzetközi Bíróság elé került. A Bíróság úgy látta, hogy a diplomáciai védelem nyújtásához tényleges kapcsolaton alapuló állampolgárság szükséges, ahhoz nem elegendők azok a formális kötelek, amelyeket Nottebohm azért létesített, hogy egy hadviselő államhoz fűződő állampolgárságát helyettesítse egy semleges állam állampolgárságával és ezért „Guatemala nem köteles elismerni egy ilyen módon adományozott állampolgárságot.”⁹⁹ Maga a Nemzetközi Bíróság nem vonta kétségbe Nottebohm liechtensteini honosításának érvényességét, csupán azt nem tartotta arra alkalmasnak, hogy ennek alapján diplomáciai védelmet élvezzen.

A Nemzetközi Bíróságnak ez a döntése bizonyos értelemben vitatható. Mint láttuk, nincs ugyan olyan nemzetközi jogszabály, amely az államokat kötelezné diplomáciai védelem nyújtására és az egyénnek nincs ennél fogva alanyi joga ilyen védelem megkövetelésére, azonban mégis kimutatható a nemzetközi jogban egy olyan törekvés, mely minden állampolgár számára igyekszik biztosítani az ilyen *védelem elvi lehetőségét*. Ez egyértelműen kitűnik a már idézett példákából (protektorátus gyámság stb.) is, vagyis ha egy terület nem rendelkezik is önállósággal, lakossága akkor is élvezheti — legalábbis elvileg — egy állam diplomáciai védelmét. Erre még háború idején is sor kerülhet, a hadviselő államnak az ellenség területén rekedt polgárai a felkért semleges állam — az ún. védő hatalom — védelme alatt állnak, mely ellenőrizheti, hogy velük kapcsolatosan betartják-e a nemzetközi jogszabályokat. Mindebből az következtethető, hogy *a nemzetközi jog igyekszik mindenki számára biztosítani a diplomáciai védelem jogi lehetőségét*, csupán ezen jogi lehetőség tényleges felhasználását bizza az állam szabad mérlegelésére.

Nottebohm esetén a liechtensteini állampolgárság valóban nem alapult tényleges kapcsolaton. A liechtensteini honosítással elvesztett német állampolgársága azonban éppen ilyen formális volt, hiszen több mint 35 évig Guatemalában lakott! Ha tehát egy formális állampolgársági kapcsolat elégséges alapul szolgált arra, hogy öt Guatemalában ellenséges állampolgárnak minősítsék és vele ennek megfelelően járjanak el, úgy ezen formális állampolgárság felcserélése egy másik formális állampolgársággal legalább is nem zárja ki a diplomáciai védelem nyújtásának lehetőségét. Mindenesetre logikusnak látszik az, hogy ha az állampolgárság nem tényleges, fiktív volta nem akadályozza annak, hogy az egyént joghátrány érje, ugyanez nem lehet annak sem akadályozza, hogy ebből részére előnyök származzanak. *Másfelől az állampolgárság megadása vagy az attól való megfosztás az állami szuverenitás és a személyi felségjogból következőleg az állam joga és nem függhet idegen államok megítélésétől*. Ezt az elvet szögezi le az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián az állampolgársággal kapcsolatosan készült egyezménytervezet első cikke is azzal a kiegészítéssel, hogy „az állampolgársággal kapcsolatos törvényhozást a többi állam köteles elismerni, ha az összhangban van a nemzetközi egyezményekkel, a nemzetközi szokásjoggal és a jognak, az állampolgársággal kapcsolatos, általánosan elismert elveivel.”¹⁰⁰ Minden állam ál-

⁹⁹ Affaire Nottebohm (deuxième phase) C. I. J. Recueil 1955. 26. old.

¹⁰⁰ Az idézett cikket lásd J. E. Read bírónak a Nottebohm-ügyben adott különvéleményében (C. I. J. Recueil. 1955. 39. old.)

lamjoga ismer kedvezményes honosítási eseteket és szuverenitása csorbításának tekintené ha ennek jogosságát más államok kétségbevonhatnák. Guatemala, amikor nem ismerte el a Liechtenstein részéről adott állampolgárság szabályszerű voltát és Nottebohmot továbbra is német állampolgárnak tekintette, ezzel kétségbevonta az állampolgárságról szóló 1913. évi német birodalmi törvény 25. cikkét is, amelynek értelmében az, aki idegen állampolgársága megszerzése előtt nem kéri a német hatóságoktól német állampolgárságának megtartását, az új állampolgárság megszerzésével automatikusan elveszti német állampolgárságát.¹⁰¹ Ez utóbbi történt Nottebohm-mal is, aki 1940-ben már liechtensteini útlevéllel érkezett Guaemalába és 1943-ban törvényt letartóztatásáig őt a guatemalai hatóságok mint liechtensteini polgárt kezelték! Minthogy Liechtensteint nem terhelte olyan nemzetközi jogi kötelezettség, mely megtiltotta volna számára adott esetben a kedvezményes honosítást, így az általa adott állampolgárság el nem ismerése egy kizárólagos belső joghatósága alá tartozó ügynek felülbírálását jelenti, ami nincs összhangban a szuverenitás elvével.

A tényleges, vagy szoros kapcsolat hiánya nézetem szerint nem lehet akadály a diplomáciai védelem nyújtásának, hiszen adott esetben az egyén — ennek ellenkezője esetén — a különösebb előnyt igazán nem jelentő hontaláni minőségénél is kedvezőtlenebb helyzetbe kerül. A hontalan személyek ugyanis állampolgárság hiányában szintén nem igényelhetnek diplomáciai védelmet, de legalább nem lehet őket sehol sem ellenséges állampolgároknak nyilvánítani!

b) A jogi személyeknek nyújtható védelem

A diplomáciai védelem nemcsak a természetes személyeknek, hanem a jogi személyeknek is nyújtható. A diplomáciai védelem a jogi személyek esetében is feltételez valamiféle kapcsolatot a jogi személy és azon állam között, amelyik a védelmet nyújtja. Ezt a kapcsolatot szokás nevezni a jogi személy *honosságának*, amely a jogi személyt valamely államhoz fűzi. A honosság kérdésében az egyes államok belső joga az irányadó, így az alkalmazott elvek sem egységesek. Az angolszász államok joga szerint ezekben az államokban azon jogi személyek rendelkeznek honossággal, amelyek *az állam joga szerint jöttek* létre, és mint ilyeneket az államban *bejegyezték* függetlenül attól, hogy milyen állampolgárságú személyek alapították, hogy hol van a székhelye vagy működési területe, vagy hogy kié a társaság alaptőkéje.¹⁰² Más államok viszont akkor ismerik el saját honosuknak a jogi személyt, ha azt területükön hozták létre és ott van a *székhelye*, ezt a gyakorlatot követik az európai országok, köztük Magyarország is.¹⁰³ A tőkés társadalom viszonyai között a fenti két elv bármelyikének alkalmazása nehézségekbe ütközhet a tőke szabad áramlása és a részvények nemzetközi forgalma következtében, ugyanis előfordulhat, hogy az állam területén működő, vagy ott bejegyzett

¹⁰¹ Lásd erről Pl. *Guggenheim* bírónak a Nottebohm-ügyben adott különvéleményét. (C. I. J. Recueil, 1955. 55. old.)

¹⁰² Vö. P. de *Visscher*: La protection diplomatique des personnes morales. Recueil des Cours, 1961. Tome 102. 436.

¹⁰³ Vö. *Világhy Miklós*: Bevezetés a nemzetközi magánjogba, egyetemi jegyzet. Budapest, 1976. 100. old.

részvénytársaság nagy részben, vagy akár teljes egészében idegen állampolgárok vagy jogi személyek kezébe kerül. Ez különösen háborúk idején okozhat problémát, amikor az ellenséges állampolgárokkal szemben korlátozó intézkedéseket alkalmaznak, ezért az első világháború idején megjelent az ún. *kontrol-elv* is, ami azt jelenti, hogy a jogi személyt olyan honosságúnak minősítik, amilyen állampolgársággal a jogi személyt alkotó vagy az ellenőrző természetes személyek többsége rendelkezik. Így pl. 1916-ban a Lordok Háza kimondta, hogy ellenségnek kell tekinteni a Nagy-Britanniában bejegyzett jogi személyt is, amennyiben szervei, vagy az ügyei felett ellenőrzést gyakorló fizikai személyek egy ellenséges országban vannak, vagy bárhol is van székhelyük, de kapcsolatban vannak az ellenséggel vagy ellenséges személyek utasításai szerint vagy ellenőrzése alatt működnek.¹⁰⁴ Ebben a döntésben az a nézet jutott kifejezésre, hogy az ellenséges minőség független a honosság vagy az állampolgárság kérdésétől.¹⁰⁵ Ugyanez az elv jutott kifejezésre a Lordok Háza által a második világháború idején (1942-ben) hozott döntésben, amikor egy holland társaságot azért minősítettek ellenséges személynek, mivel Hollandia német megszállása miatt az ellenség ellenőrzése alá esett.¹⁰⁶ A kontrol-elv azonban nem vált általánossá, vagy olyan elvvé, amely valahol kizárólagos jelleggel érvényesült volna,¹⁰⁷ háború idején azonban nemcsak Angliában, hanem másutt is, így pl. Belgiumban vagy az USA-ban is alkalmazták,¹⁰⁸ így pl. az USA-ban zár alá vették a „Trading with the Enemy Act” elnevezésű törvény alapján a General Aniline and Film Corporation hazai bejegyzésű jogi személy részvényeit, mivel azok a német nemzetiségű I. G. Farbenindustrie társasághoz tartoztak.¹⁰⁹

A nemzetközi jogi irodalomban felmerült az a kérdés, hogy a jogi személy honosságának, illetve az ezen alapuló diplomáciai védelemnek kritériuma-e a ténylegesség. Egyesek a Nemzetközi Bíróságnak a Nottebohm-ügyben adott fentebb részletezett döntését elemezve az ott hangsúlyozott ténylegesség követelményét a jogi személyek honosságára is irányadónak tartják,¹¹⁰ maga a Nemzetközi Bíróság viszont egy későbbi döntésében ezzel éppen ellenkező álláspontra helyezkedett. A Barcelona Traction-ügyben a Bíróság döntése kimondta, hogy a jogi személyek diplomáciai védelmére az az állam jogosított, amelynek joga szerint a jogi személy létrejött és amelynek területén a székhelye van. Ezt a két kritériumot hosszú gyakorlat és számos nemzetközi szerződés erősítette meg és ezek a hagyományos szabályon kívül — a Bíróság nézete szerint — *a nemzetközi jog nem tartalmaz semmilyen más kritériumot a jogi személy és az állam közötti kapcsolat ténylegességének mértékére.* A Bíróság megállapította továbbá, hogy az állampolgársággal kapcsolatos Nottebohm-ügyből nem lehet analógiákat meríteni a jogi személy diplomáciai védelmére.¹¹¹

¹⁰⁴ P. de Visscher: I. m. 441. old.

¹⁰⁵ Vö. C. Dominicé: La notion du caractère ennemi des biens privés dans la guerre sur terre. Genf, 1961. 58. old.

¹⁰⁶ P. de Visscher: I. m. 442.

¹⁰⁷ Lásd erről P. de Visscher: I. m. 444. old.

¹⁰⁸ P. de Visscher: I. m. 443. old.

¹⁰⁹ Lásd erről a Nemzetközi Bíróság döntését az Interhandel-ügyben C. I. J. Recueil, 1959. 16. old.

¹¹⁰ Így ezen az állásponton van P. de Visscher: I. m. 451—452. old.

¹¹¹ Affaire de la Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, deuxième phase. C. I. J. Recueil 1970. 42. old.

A jogi személy védelméhez tehát szükséges a honossági kötelék, ez viszont önmagában elégséges annak vizsgálata nélkül, hogy mennyiben alapul a honosság tényleges kapcsolaton. A nemzetközi gyakorlatban előfordultak másfelől olyan esetek, amikor a honosságot nem tekintették elégségesnek a diplomáciai védelem nyújtásához. Ez történt a nemzetközi jogi irodalomban gyakran idézett *I'm Alone* kanadai hajó esetén, mely egy kanadai társaság tulajdona volt, de a társaság a hajót amerikai állampolgárok megbízásából és érdekében üzemeltette. A hajót 1929-ben alkoholsempészés miatt egy amerikai őrnaszád a nyílt tengeren megtorpedózta.¹¹² Az ügyet kivizsgáló amerikai—kanadai, vegyes bizottság előtt az amerikai kormány azzal érvelt, hogy a Kanada által követelt kártérítésből amerikai állampolgárok részesülének és ezen a címen a vegyes bizottság vissza is utasította a kanadai követelést.

A gyakorlatban többször okozott problémát a *részvénytársaságok* jogi védelme, pontosabban annak eldöntése, hogy a részvényesek érdeksérelme és a nekik nyújtható diplomáciai védelem lehetősége mennyiben kapcsolódik a részvénytársaságnak, mint jogi személynek nyújtott védelemhez. A nemzetközi bíráskodás ebben a kérdésben nem egységes. P. de Visscher a jogi személyek védelméről szóló tanulmányában számos jogesetet hoz fel annak bizonyítására, hogy a választott bíró elismerte részvénytársaság honosságától eltérő állampolgárságú részvényesek diplomáciai védelmének lehetőségét a részvénytársaságot ért sérelem miatt,¹¹³ más példák azonban ennek ellenkezőjét bizonyítják,¹¹⁴ különösen érdekes megvizsgálni a Nemzetközi Bíróság 1970-ben kelt ítéletét a már többször idézett Barcelona Traction-ügyben, amely egy belga—spanyol jogvitát döntött el.

A Barcelona Traction egy Spanyolországban működő, de kanadai alapítású és honosságú jogi személy volt, részvényeinek nagy többségét (88%) azonban belga állampolgárok birtokolták. A társaságot a spanyol hatóságok aktusai miatt ért kárért Kanada egyideig diplomáciai védelemben részesítette, de később megszüntette ezt a védelmet. Belgium ekkor 1958-ban kelt keresetében megpróbálta átvenni a társaság diplomáciai védelmét, ami a kontrol-elv gyakorlati érvényesítését jelentette volna, azonban a Bíróság 1964-ben kelt ítéletében elfogadta Spanyolország azon kifogását, hogy Belgium nem jogosult egy nem belga honosságú jogi személy védelmében fellépni.¹¹⁵ Ezután Belgium 1967-ben egy másik keresetet nyújtott be a Nemzetközi Bírósághoz és ebben módosítva álláspontját már nem a kanadai társaság, hanem a belga részvényesek érdekében lépett fel.¹¹⁶ Ebben a második keresetében Belgium Spanyolországot azzal vádolta, hogy a spanyol hatóságok jogsértő döntései miatt —, nevezetesen egy spanyol bíróság által lefolytatott csődeljárás következtében — anyagi kár érte nemcsak a Barcelona Traction-t mint jogi sze-

¹¹² Vö. G. G. Fitzmaurice: The case *I'm Alone*. British Yearbook of International Law, 1936. 82. és köv. old.

¹¹³ Lásd P. de Visscher: I. m. 469—471.

¹¹⁴ Így pl. 1931-ben a Nagybritannia és Mexico között működő Nemzetközi Igénybizottság elutasította a mexicói hatóságok tevékenysége miatt kárt szenvedett és belföldi honosságú társaság érdekében támasztott brit igényt, amit azon a címen nyújtottak be, hogy a társaság fő részvényesei brit állampolgárok voltak. (P. de Visscher: I. m. 471. old.)

¹¹⁵ C. I. J. Recueil, 1964. 6—47. old.

¹¹⁶ J. Charpentier: Cour Internationale de Justice, Affaire de la Barcelona Traction, arrêt da 5 février 1970. Annuaire Français de Droit International, 1970. 314. old.

mélyt, hanem a belga részvényeseket is és kérte a Bíróságot, hogy kötelezze Spanyolországot a részvényeseknek okozott kár megtérítésére. A Bíróság által eldöntendő egyik kérdés ezzel kapcsolatosan az volt, hogy joga van-e Belgiumnak diplomáciai védelemben részesíteni saját állampolgárait annak dacára, hogy a kifogásolt cselekményeket a spanyol hatóságok nem a részvényesek, hanem a társaság, mint önálló jogi személy ellen követték el, amely utóbbi viszont nem belga, hanem kanadai honosságú volt. A Nemzetközi Bíróság ítéletében a diplomáciai védelem általános kérdéseit vizsgálva több érdekes megállapítást tett. Így kimondta, hogy ha a jogtalan aktusok egy idegen tőkés társaság ellen irányulnak a nemzetközi jog általános szabályai szerint csak az állam jogosult az igény érvényesítésére, amelynek az érintett jogi személy a honosa.¹¹⁷ Ha az a honosság szerinti állam nem érvényesít jogi igényt, azaz *nem nyújt diplomáciai védelmet* a sértett jogi személynek ez önmagában *nem jogosít fel egy másik államot*, hogy a társasághoz tartozó saját állampolgárságú részvényeseinek diplomáciai védelmet nyújtson, mivel ez különböző zavarokat, nemkívánatos kettős védelmet eredményezne. Így pl. megtörténhet, hogy a jogi személy állama megegyezik a jogsértő állammal egy bizonyos kártérítésben, amit a részvényesek keveselnek, ilyenkor igen nehéz lenne összeegyeztetni a jogi személy államának azt a diszkrecionális jogát, hogy úgy rendezzen sérelmet ahogyan azt legmegfelelőbbnek látja azzal a diplomáciai védelemmel, melyek a részvényesek állama külön nyújtana.¹¹⁸ Mikor lenne mégis joga — a Bíróság véleménye szerint — a részvényesek államának arra, hogy diplomáciai védelmet nyújtson saját állampolgárainak? A Bíróság véleménye szerint lehet, hogy egy jogi személynek okozott sérelem érinti a részvényeseket is, de a szimpla tény, hogy mind a társaság, mind a részvényesek kárt szenvedtek még nem jelenti azt, hogy mindkettőnek joga lenne reparációt kérni.¹¹⁹ Különbséget kell tenni ugyanis a jogsérelem és az érdeksérelem között, felelősség nem jön létre pusztán érdeksérelem miatt, azt csak jogsérelem keletkeztetheti, vagyis ha ez a jogsérelem csak a jogi személy ellen irányult, úgy csak ennek állama jogosult fellépni. Más lenne a helyzet — mondja a Bíróság ítélete — „ha a panaszolt aktusok a részvényesek mint ilyenek saját jogai ellen irányultak volna.”¹²⁰ Ilyen pl. a részvényes joga, hogy a társaság ülésein részt vegyen, ott szavazzon, hogy megkapja a társaság felszámolása után őt megillető vagyonmaradékot. Ezen jogok megsértése esetén a részvényeseknek joga lett volna külön jogorvoslatra és így lehetőségük lett volna külön diplomáciai védelemre is.

A másik esetleges lehetőség a részvényesek érdekében alkalmazható külön diplomáciai védelemre — a Bíróság véleménye szerint — az lehetne, ha ezt a védelmet másodlagos (subsidiare) jognak fognánk fel a jogi személy szerinti állam jogához képest, de ez meg feltételeznél, hogy az eredeti jog megszűnjön létezni, ami a vitás ügyben nem állt fenn, csupán azt Kanada nem gyakorolta. A Bíróság nézete szerint azonban ez nem jelentette védelmi jogának megszűnését.¹²¹

A harmadik lehetőség lenne — a Bíróság ítélete szerint — a diplomáciai védelemre, ha azt az alapvető emberi jogok védelme címén nyújtánák, mivel

¹¹⁷ C. I. J. Recueil, 1970. 46. old.

¹¹⁸ C. I. J. Recueil, 1970. 49. old.

¹¹⁹ C. I. J. Recueil, 1970. 35. old.

¹²⁰ C. I. J. Recueil, 1970. 36. old.

¹²¹ C. I. J. Recueil, 1970. 49. old.

az is tartalmaz védelmet az igazságszolgáltatás megtagadása (déní de justice) ellen. Miután azonban azok az eszközök, amelyek az egyetemes nemzetközi jogban az emberi jogok védelmére szolgálnak, nem ismerik el az állam jogát arra, hogy a védelmet az állampolgárságra tekintet nélkül bárkinek nyújtsa, így csak a regionális jog, nevezetesen az Európa Tanácson belül létrehozott Emberi Jogok Európai Egyezménye jöhetne figyelembe, mely feljogosít minden tagállamot a védelem nyújtására tekintet nélkül az áldozat állampolgárságára, ennek viszont Spanyolország nem részese.¹²²

Végül — mint negyedik lehetőséget — a Bíróság azt a kérdést vizsgálta meg, hogy mikor lehet *méltányosság címén* diplomáciai védelmet nyújtani olyan esetben, amikor az általános nemzetközi jogszabály erre nem jogosítja fel az államot. Ez fordulhat elő akkor, ha a sérelem a jogi személyt a saját állama részéről éri, és az idegen részvényeseket a saját államuk diplomáciai védelemben részesíti.¹²³ A Bíróság azonban nem foglalt teljes határozottsággal állást ezen tétel érvényessége tekintetében, miután a vitás esetre ezt nem lehetett alkalmazni, hiszen a Barcelona Traction nem volt spanyol honosságú. A diplomáciai védelemnek ez a bíróság által említett esete a gyakorlatban többször előfordult, így pl. a Delagoa Vasúttársaság ügyében, ahol miután Portugália megvonta a jórészt angol és amerikai részvényesek által ellenőrzött, de Moçambique-ban működő és portugál honosságú társaságtól a koncessziót, az USA és Nagy-Britannia felléptek részvényesek védelmében. A három svájci bíróból álló választott bíróság megítélte a kártérítést mindkét állam részére.¹²⁴ Az Amerikai Jogi Intézet az idegeneknek okozott károk miatti állami felelősségről készített 1965 évi tervezete ugyancsak úgy rendelkezik, hogy bizonyos feltételek megléte esetén az állam felelős lehet az idegen részvényeseknek okozott kár miatt, ha egy olyan belföldi honosságú jogi személy sérelmére követ el jogtalan cselekményt, amelyben idegen részvényesek vesznek részt.¹²⁵

Sajátos jogi problémákat vethet fel az olyan jogi személyek diplomáciai védelmének kérdése, amelyeket több állam közösen, nemzetközi jogszabály útján hozott létre, ezeket a nemzetközi jogtudományban nemzetközi társaságoknak¹²⁶ vagy nemzetközi közintézményeknek¹²⁷ is szokás nevezni. Ha ezeket úgy hozták létre, hogy nemzetközi jellegük dacára egy államban honossággal rendelkezzenek, úgy a diplomáciai védelem nyújtása éppen úgy történhet, mint egyéb, belső jogi személyek esetén, viszont egyéb esetben ezek a vállal-

¹²² C. I. J. Recueil, 1970. 47. old.

¹²³ C. I. J. Recueil, 1970. 48. old.

¹²⁴ P. de Visscher: I. m. 469. old. Más példákat lásd uo. és köv. old.

¹²⁵ Ezek a feltételek a következők:

- a) Ha a társaság tőkéjének jelentékeny része külföldieké, bármilyen legyen is a nemzetiségük,
- b) Ha a társaság nem kapott a kár miatt kártérítést
- c) Ha reparáció hiánya az érintett idegen részvényeseknek fel nem róható okokra vezethető vissza és
- d) Ha a társaság nem mondott le önként az igény érvényesítéséről vagy nem fogadott el egy ilyen értelmű szabályzatot (Annuaire, 1971. Vol. II. Première partie 204. old.)

¹²⁶ Ezt használta Niboyet az ILA 45. konferenciáján 1952-ben.

¹²⁷ Ezt a címet viseli H. T. Adam igen részletes munkája. (Les établissements publics internationaux, Paris, 1957.)

kozások nem élvezik a diplomáciai védelmet. Ez rendszerint mégsem okoz problémát, miután a sérelmükre elkövetett cselekmény a jogi személyt létrehozó nemzetközi szerződésbe ütközik és így a szerződésben részes bármelyik állam közvetlenül léphet fel a nemzetközi jog megsértése miatt.^{127/a}

c) A belföldi jogorvoslatok kimerítésének problémája

A diplomáciai védelem nyújtásának másik előfeltétele, hogy az idegent a jogsérelem vagy az anyagi kár a *fogadó állam hatóságai* részéről érje, melyek miatt az állam felelőssé tehető. A kérdés ilyenkor az, hogy mikor keletkezik az állam felelőssége azaz rögtön, amikor a nemzetközi jogot sértő cselekményt elkövették, vagy csupán akkor, ha a helyi jog orvoslatok kimerítése sem szüntette meg az okozott jogsérelmet? A kérdés azon fordul meg, hogy milyen jellegű szabálynak tekintjük a belső jogorvoslatok kimerítésének szabályát. Egyesek *érdemi szabályt* látnak benne, azaz nézetük szerint a nemzetközi felelősség keletkezéséhez a helyi jogorvoslatok kimerítése szükséges. Erre az álláspontra helyezkedett pl. L. Strisower a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi, Lausanne-ban tartott ülésére készített jelentésében, amely szerint ha a belső jogorvoslatokat nem merítették ki, úgy „az állam nem sértett meg semmiféle kötelezettséget és nem forog fenn semmiféle nemzetközi jogi felelősség.”¹²⁸ Hasonló állásponton van D. Anzilotti,¹²⁹ valamint a Harward egyetem 1929-ben készített javaslata is.¹³⁰

A másik álláspont szerint a helyi jogorvoslatok kimerítésének szabálya *eljárási szabály*, azaz csupán előfeltétele a nemzetközi felelősségi igény érvényesítésének, amely a jogorvoslatok kimerítése előtt már létrejön. Ez utóbbi nézet jutott kifejezésre a Nemzetközi Jogi Intézet több tagja részéről, így pl. Séfériades szerint: „Attól kezdve, hogy a kár keletkezett, beáll az állam felelőssége, legyenek bár bírói vagy diplomáciai jellegűek azok a jogorvoslati utak, amelyeket a sértett egyén igénybevehet a reparáció elnyerése céljából. Ez egyszerűen egy eljárási kérdés.”¹³¹ Erre az álláspontra helyezkedik a kérdésről írt részletes monográfiájában J. Chappez,¹³² továbbá L. B. Sohn és R. R. Baxter, akik a Harward egyetem 1961. évi tervzetet készítették.¹³³ Az itt vázolt két nézet közötti kompromisszumot jelentette a hágai kodifikációs kon-

^{127/a} P. de Visscher: I. m. 491. old.

¹²⁸ Annuaire de l'Institut de Droit International 1927. tome I. 492. old.

¹²⁹ „En règle générale, une responsabilité internationale nait seulement quand l'étranger n'a pas ou ne peut pas faire valoir le droit à réparation dans l'Etat ou il a subi un dommage...” (Cours de droit international. Párizs, 1929. 518. old.)

¹³⁰ A javaslat 6. cikke így szól: „A state is not ordinarily responsible (under a duty to make reparation to another state) until the local remedies available to the injured alien have been exhausted.”

¹³¹ Annuaire de l'Institut De Droit Internationale, 1927. tome III. 158. old. Hasonlóan A. Deceniére-Ferrandiére: La responsabilité internationale des Etats à raison des dommages subis par des étrangers, Parizs, 1925. 101. old.

¹³² J. Chappez: La règle de l'épuisement des voies de recours internes. Paris, 1972. 19. old.

¹³³ A javaslathoz írt bevezetés szerint: „The exhaustion of local remedies is considered by the draft to be a matter of procedure or of jurisdiction rather than of substance” (Vö. L. B. Sohn and R. R. Baxter: Responsibility of States for Injuries to the Economic Interest of Aliens, A. J. I. L. 1961. Vol. 55. 546. old. Ugyanígy Tanaka bíró a Barcelona Traction Light and Power Company Limited ügyben adott különvéleményében a belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabályáról szólva

ferencián a német delegátus részéről kifejtett az az álláspont, amely szerint az állam felelőssége beáll ugyan, ha szervei külföldiek sérelmére nemzetközi jogsértést követnek el, de az ilyen cselekménnyel kapcsolatosan a felelősségi igény mindaddig nem érvényesíthető, amíg a sértett külföldi a belföldi jogorvoslatokat ki nem merítette.¹³⁴

A két álláspont között a különbség inkább csak elméleti, hiszen a másodikként említett nézet képviselői is elismerik, hogy az államnak megszűnik a felelőssége, ha a jogsérelmet saját szervei útján orvosolja, így végül is a diplomáciai védelem nyújtása és ezzel a felelősségi igény érvényesítése szempontjából lényeges a belföldi jogorvoslatok igénybevétele. Vagyis a jogsérelmet szenvedett külföldi — ugyanúgy, mint a saját állampolgárok — köteles igénybe venni a belföldi jog által biztosított jogorvoslati lehetőségeket. A védelemre jogosított állam tiltakozhat ugyan ilyenkor is a polgárát ért sérelem miatt, de a *jogsértés miatti nemzetközi jogi igényt mindaddig nem támaszthat, amíg a polgára a mindenki részére nyitva álló jogorvoslati lehetőségeket ki nem merítette.*

Ez az elv már a múlt században domináló jellegű volt az amerikai kontinensen működő nemzetközi igénybizottságok (Claims Commission) gyakorlatában, melyek következetesen elutasították az eléjük vitt ügyeket, ha a külföldi állampolgár előbb nem merítette ki a belföldi jogorvoslati lehetőségeket.¹³⁵ Ez annyira általános szabállyá vált, hogy ha ettől el kívántak térni, erre külön rendelkezéseket iktattak be az ilyen bizottságokat felállító egyezményekben, ilyen rendelkezést tartalmaz pl. az 1923-ban az USA és Mexico közötti egyezmény V. cikke.¹³⁶ A belső jogorvoslatok kimerítésének szabályát hangsúlyozza számos választott bírósági döntés,¹³⁷ az Állandó Nemzetközi Bíróság sok döntése¹³⁸ és gyakran hivatkoztak az államok a belső jogorvoslatok kimerítésének szabályára a jelenlegi Nemzetközi Bíróság gyakorlatában is.¹³⁹ Tartalmazzák ezt az elvet a különböző kodifikációs tervezetek is, mint pl.

megállapította: „The aim of the rule of exhaustion of local remedies is a practical one and its application should therefore be elastic . . . We must beware of the danger to which this rule is exposed because of its procedural and technical nature, lest it make necessary diplomatic protection futile by an excessive raising of the objection of non-exhaustion.” (I. C. J. Reports, 1970. 149. old.)

¹³⁴ Kertész I.: I. m. 152. old.

¹³⁵ Lásd erről Kertész I.: I. m. 149. old.

¹³⁶ Az idézett cikk kimondja: „The High Contracting Parties, . . . agree that no claim shall be disallowed or rejected by the Commission by the application of the general principle of international law that the legal remedies must be exhausted as a condition precedent to the validity or allowance of any claim” (Idézi Kertész, i. m.: 149. old. 282. jegyzet.)

¹³⁷ Így 1934-ben a háborúban Nagy-Britannia által elkobzott finn hajók ügyében ezt szögezte le a választott bíró, (Vö. P. Fachiri: The Local Remedies Rule in the Light of the Finnish Ships Arbitration, The British Yearbook of International Law, 1936. 33. old.) 1958-ban pedig egy NSZK—Svájc közötti vitában eljáró választott bíróság helyezkedett erre az álláspontra (Vö. Annuaire Français de Droit International 1958. 273. old.)

¹³⁸ Így a Mavromattis-ügyben hozott 1924. évi döntés (C. P. J. I. Série A. no 2. 1924. 12. old.) a felső-sziléziai ügyben hozott döntés, (C. P. J. I. no. 7. 1926) a Chorzow-i gyár ügyében hozott döntés, (C. P. J. I. Série A. No. 9. 1927. 25. old.) a marokói foszfát ügy (C. P. J. I. Série A/B No. 74. 1938. 17., 20. és 29. old.) stb.

¹³⁹ Így pl. 1959-ben az Interhandel-ügyben a Bíróság kimondta: „The rule that local remedies must be exhausted before international proceedings may be instituted is a well-established rule of customary international law. (Interhandel case, I C J

a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi határozata,¹⁴⁰ a Harvard Egyetem 1929. évi tervezete,¹⁴¹ az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián kidolgozott tervezet,¹⁴² az Amerika-közi Jogi Bizottság 1965. évi tervezete¹⁴³ stb. Megtálaljuk ezt a szabályt hatályos regionális szerződésben is, így az amerikai kontinensen hatályos 1948. évi bogotai szerződés VII. cikkében.¹⁴⁴

A belső jogorvoslatok kimerítésének speciális szabályára azért van szükség, mert az állam felelősségét az idegeneknek okozott jogsértések csak akkor alapozzák meg, ha már azok jogerősek. Az állam végső soron azért felelős, hogy kiépítse és fenntartsa azt a közigazgatási-jogi rendszert, mely minden területén tartózkodó személy számára biztosítja a jogvédelmet az egyénre sérelmes, intézkedésekkel szemben. A fellebbezés során a sérelmek legnagyobb százaléka orvoslást nyer, a *diplomáciai védelem tehát* mint egy ezután működésbe lépő biztonsági szelep *olyankor kerül alkalmazásra, amikor a külföldi számára már egyéb jogvédelmi lehetőség nem maradt.* Ezért a külföldi állampolgár ha elmulasztja meghatározott időn belül a részére nyitva álló fellebbezési lehetőséget, ezzel elveszti a diplomáciai védelem lehetőségét. A helyi jogorvoslatok kimerítésének értelmére nézve több döntés jött létre az államok közötti választott bírásokban. Így ezzel kapcsolatosan egy választott bírósági ítélet 1956-ban úgy foglalt állást, hogy az idegen állampolgár azzal, hogy nem hivatkozott egy lényeges tanúra, nem merítette ki a részére nyitva álló jogorvoslati lehetőségeket: „A panaszosnak élnie kellett volna minden olyan eljárásjogi előnnyel és gondoskodnia kellett volna a megfelelő bizonyításról, amint azt a helyi jog előírja. A jogi védelem teljes rendszerét — úgy ahogyan ezt a belső jog előírja — kell kipróbálni, mielőtt egy állam, mint állampolgárának védője a panaszt nemzetközi síkra vinné.”¹⁴⁵ A politikai vagy államigazgatási szervekhez való folyamodás mellőzését általában nem tekintik a belső jogorvoslati lehetőségek elmulasztásának,¹⁴⁶ azonban ha az államigazgatási úton megkísérelt jogorvoslat előfeltétele valamely bírói szerv igénybevételének, úgy az előbbi jogorvoslati lehetőséget is igénybe kell venni. Ez merült fel pl. a Barcelona Traction ügyben is, ahol egy spanyol hatóság, a Külföldi Valuta Intézet visszatúsította az engedély megadását, hogy a társaság a spanyol valutát külföldre válthassa

Report, 1959. 27. old.) Ezenkívül hivatkozás történt a belső jogorvoslatok kimerítésének szabályára az alábbi ügyekben is: Angol—iráni olajtársaság ügyben (C. I. J. Recueil, 1952. 13. és köv., 99. old. és 114. old.), Ambatielos-ügyben (C. I. J. Recueil 1953. 10. old.) Nottebohm-ügyben, (C. I. J. Recueil 1955. 12. old.) az izraeli—bolgár légi incidens ügyében (C. I. J. Recueil 1959. 132. és 134. old.) Barcelona Traction-ügyben (C. I. J. Recueil 1964. 12., 16. old. és 1970. 14—15. old.) stb.

¹⁴⁰ A határozat XII. cikke kimondja: „Aucune demande de réparation ne peut être introduite de la parte de l'Etat aussi longtemps que l'individu lésé dispose de voies de recours efficaces et suffisantes pour le faire jouir du traitement qui lui est du...” (Annuaire 1956. II. 229. old.)

¹⁴¹ Lásd a tervezet VI. cikkét Annuaire, 1956. II. 224. old.

¹⁴² Az itt elfogadott tervezet IV. cikkének 1. pontja kimondja: „La responsabilité internationale de l'Etat ne peut être mise en jeu, pour ce qui est de la réparation du dommage subi par l'étranger qu' après épuisement des voies de recours ouvertes par le droit interne à l'individu lésé.” (Annuaire, 1956. II. 226. old.)

¹⁴³ Lásd a tervezet IX. cikkét (Annuaire, 1969. II. 161. old.)

¹⁴⁴ Lásd: Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945—1949. Budapest.

¹⁴⁵ W. W. Bishop—O. J. Lissitzyn: Ambatielos Case. The American Journal of International Law, 1956. 678.

¹⁴⁶ Vö. J. Chappetz: I. m. 181.

át és ezzel tekintélyes veszteséget okozott a társaságnak és részvényeseinek. Mint Bustamante y Rivero különvéleménye leszögezi, ezen határozattal szemben a kereskedelmi miniszterhez kellett volna fellebbezni, akitől a Valuta Intézet közvetlenül függ, annál is inkább, mivel a spanyol jog szerint az államigazgatási jogorvoslati hierarchia végigjárása nélkülözhetetlen¹⁴⁷ az államigazgatási bírósági jogorvoslat igénybevételéhez. A belső jogorvoslatok kimerítésének szabályával kapcsolatosan igen sok eset merült fel a választott bíraskodásban, valamint az Emberi Jogok Európai Bizottságának gyakorlatában is. Ezek a döntések hangsúlyozzák, hogy a jogsérelem jóvátételével kapcsolatos igényt nemcsak a rendes bíróságok előtt kell érvényesíteni, hanem igénybe kell venni a belső jog által biztosított minden rendes és rendkívüli eljárást,¹⁴⁸ így a közigazgatási bíróságokat¹⁴⁹ és — ahol ilyen van — az alkotmánybíróságokat is.¹⁵⁰ A belső jogorvoslatok kimerítéséhez nem szükséges, hogy az igényjogosult a *perújítást* is igénybe vegye, bár előfordult, hogy egyesek ezt is szükségesnek látták olyankor, amikor új tények merültek fel és így remény van hathatós jogorvoslatra. Ez utóbbi álláspontra helyezkedett Bustamante y Rivero a Nemzetközi Bíróság akkori elnöke a Barcelona Traction-ügyhöz csatolt különvéleményében.¹⁵¹ Az viszont szükséges, hogy a javasolt döntés végleges jellegű, azaz *fellebbezhetetlen* legyen. Így a szófiai elektromos erőművek-ügyben a bolgár kormány kijelentette, hogy a jogi személyt védelemben részesítő belga keresetet akkor nyújtották be az Állandó Nemzetközi Bírósághoz, amikor még nem született meg a végleges döntés — ti. a Bulgár Semmitörvényszék ítélete — és ezért a belga keresetet idő előtíneik és szabálytalannak minősítette.¹⁵² Az viszont, hogy mit kell „végleges döntésnek” tekinteni D. Anzilotti részletezte ugyanabban az ügyben adott különvéleményében. Nézete szerint végleges a belső fórumon hozott döntés, ha azt nem lehet sem megsemmisíteni, sem megváltoztatni, sem egy másikkal helyettesíteni.¹⁵³

A belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabálya alól *bizonyos kivételek* is előfordulhatnak. E. Jimenez de Aréchaga egy sor jogeset tanulmányozása után arra a következtetésre jutott, hogy ilyen kivételt jelent, ha a belső jogi szabályok alkalmatlanok arra, hogy jogi elégtételt szolgáltatassanak, azaz a jogorvoslat nem hatásos. Erre példának hozza fel azt az esetet, amikor a felsőbb bíróságnak nincs hatásköre arra, hogy az alacsonyabb fokú bíróságok ténymegállapításait revideálják, ilyenkor a fellebbezés „nyilvánvalóan hiábavaló” és ilyen módon a helyi jogorvoslati lehetőségeket már az

¹⁴⁷ Barcelona Traction, Opinion individuelle de M. Bustamante y Rivero, C. I. J. Recueil, 1970. 60. old.

¹⁴⁸ Így az első világháború folyamán igénybe vett finn hajók ügyében egy választott bírósági döntés született 1934. május 9-én, a hajótulajdonosoknak előbb azonban egy speciális angol bíróságot, az 1920-ban létesített *Admiralty Transport Arbitration Board* elnevezésű szervet kellett igénybe venniük.

¹⁴⁹ Így az Emberi Jogok Európai Bizottságának egyik döntése elutasította a panaszt a Német Szövetségi Közigazgatási Bírósághoz intézett folyamodvány elmulasztása miatt. (J. Chappes: I. m. 184.)

¹⁵⁰ Lásd ezzel kapcsolatos példákat E. Jimenez de Aréchaga: *International Responsibility*. Megjelent: M. Sorensen: *Manual of Public International Law*. London—Melbourne—Toronto, 1968. 585. old.

¹⁵¹ C. I. J. Recueil, 1970. 62. old.

¹⁵² C. P. J. I. Série A/B, no. 77., 78. old.

¹⁵³ C. P. J. I. arrêt du 4 avril 1939. Série A/B no 77, opinion dissidente Anzilotti, 96—97. old.

alsóbb fokú bíróságok előtt kimerítették.¹⁵⁴ A kasszációs perorvoslati rendszerben a fellebbezési bíróság rendszerint tényleg nem változtatja meg az elsőfokú bíróság által megállapított tényállást, de ha hibát lát a bizonyítási eljárásban, úgy az ítéletet megsemmisítve kötelezheti az alsóbb bíróságot az újabb eljárás lefolytatására, ezért alig valószínű, hogy a bíróság jóhiszemű eljárása esetén a fellebbezés „nyilvánvalóan hiábavaló” legyen. A rosszhiszeműség bekövetkezésének lehetőségét másfelől nem lehet kizárni az állam hatóságai részéről és ha ennek következtében az eljárást indokolatlanul elhúzzák vagy a jogorvoslat igénybevételét a külföldi számára lehetetlenné teszik, úgy már a később részletezendő igazságszolgáltatás megtagadása (deni de justice) áll fenn. A belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabálya tehát ebben az esetben is fennáll, ellenben számos olyan nemzetközi szerződés van, mely kifejezetten eltekint a szabály alkalmazásától. Mivel a belső jogorvoslatok kimerítésének szabálya a kodifikációs tervezetek szerint is *diszpozitív jellegű* szokásjogi szabály,¹⁵⁵ ennél fogva semmi akadálya sincs az ezzel ellentétes jogalkotásnak.

Így nem kell kimeríteni a belső jogorvoslati lehetőségeket akkor, ha nemzetközi szerződések nemzetközi bíróságok elé utalják az ügyet, és a sértett külföldinek joga van *közvetlenül a nemzetközi fórumhoz fordulni*. Ilyenkor másfelől a diplomáciai védelem is szükségtelen legalább is mindaddig, amíg az egyének joga és lehetősége van arra, hogy igényeit saját maga, nemzetközi fórumok előtt érvényesítse. Ez a megoldás többször előfordult a múltban, de ma is megtalálható.¹⁵⁶ A bíróság hatásköre ilyenkor lehet *ki zárólagos* és így természetesen a helyi jogorvoslatok kimerítése szöbe sem jöhet. Ha a nemzetközi bíróság hatásköre fakultatív, úgy a sértett külföldi állampolgárok tetszésére van bízva, hogy a belső vagy a nemzetközi bíróságot

¹⁵⁴ I. m. 588. old.

¹⁵⁵ Kiténik ez Garcia Amador harmadik jelentéséből, amelyik kimondja 17. cikkében, hogy a helyi jogorvoslatok szabálya nem alkalmazható, ha az állam kifejezetten megegyezett az érdekelttel vagy annak államával (Annuaire, 1958. II. 62—63. old.)

¹⁵⁶ A már említett trianoni szerződésen kívül így rendelkeztek az első világháborút befejező békeszerződések (pl. a Saint-Germain-ben kötött osztrák békeszerződés 320. cikke). Ezen kívül, az alábbi egyezmények tették vagy teszik lehetővé, hogy az általuk létesített nemzetközi szerv előtt magánszemély is felléphessen: az 1907-ben Hágában Nemzetközi Zsákmánybíróság létrehozására aláírt egyezmény (nem lépett hatályba), az 1907. dec. 20-án aláírt egyezménnyel felállított közép-amerikai Bíróság; az 1922. május 13-án kötött német—lengyel egyezmény a felső-sziléziai Választott Bíróság felállításáról; az 1922. febr. 6-án megkötött francia—lengyel egyezménnyel létrehozott bizottság; Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia és Olaszország által 1923. július 23-án aláírt egyezménnyel alapított bizottság; az USA és Nagy-Britannia között a háborúból származó ügyek eldöntésére 1927. május 19-én megkötött egyezmény; a francia—görög világitótorony-ügyben 1931. július 15-én létrehozott választott bíróság; az 1950. november 4-én az Európa Tanács tagállamai által megkötött Emberi Jogok Európai Egyezménye (az Emberi Jogok Európa Bizottsága előtt); az 1953. február 27-én aláírt, a német adósságokra vonatkozó egyezménnyel felállított vegyes bizottság (a győztes nyugati hatalmak és az NSZK között); az 1952-ben Bonnbán kötött egyezmény, mely a háborúból és Nyugat-Németország megszállásából eredő vagyoni és jogi problémák eldöntésére döntőbizottságot állított fel; az egyének által is igénybevehető nemzetközi fórumok ezenkívül az Európai Gazdasági Közösség Bírósága, az ENSZ Adminisztratív Bírósága, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Adminisztratív Bírósága és az amerikai kontinens államai által 1964-ben létrehozott Emberi Jogok Amerikaközi Bizottsága (Vö. B. *Bol-lecker-Stern*: I. m. 110—111. old., 289. jegyzet.)

veszi-e igénybe, de a helyi jogorvoslati lehetőségek igénybevételére ilyenkor sincs szükség. Így pl. a trianoni békeszerződés 250. cikke értelmében magyar állampolgárok és jogi személyek a szerződés értelmében felállított egyes döntőbírók előtt pert indíthattak az utódállamok ellen a megszűnt Osztrák—Magyar monarchia területén levő vagyonuk lefoglalása vagy érdekük sérelme esetén. Az ilyen perek indítása előtt nem volt szükséges a bel-földi jogorvoslatok kimerítésére. Ennek alapján indított pert pl. a Pázmány Péter Tudományegyetem Csehszlovákia ellen az ott levő vagyonának kisértéséért. A második világháborút lezáró olasz békeszerződés alapján felállított egyeztető bizottságok — valójában nemzetközi bíróságok — igénybevételéhez sem volt szükséges a belső jogorvoslatok előzetes kimerítése, ezen bizottságok előtt egyébként is csak államok léphettek fel. Ennek dacára itt sem volt lehetséges azonban, hogy az eljárás ugyanazon ügyben egyszerre két bírói fórumon, párhuzamosan folyjék. Így pl. amikor Franciaország az Olasz—Francia Egyeztető Bizottság előtt eljárást indított egy, a háború alatt felszámolt magántársaság érdekében oly időpontban, amikor ugyanennek a társaságak az ügyében per volt folyamatban egy olasz törvényszék előtt is, az Egyeztető Bizottság kijelentette, hogy ő, mint nemzetközi bíróság elsőbbséget (primauté) élvez ugyan az államon belüli bíróságokkal szemben, de mindaddig nem tud az ügyben dönteni, amíg a felek nem mondanak le arról, hogy az ügyet a belső igazságszolgáltatás előtt folytassák.¹⁵⁸

Némely nemzetközi szerződés kifejezetten kizárja a belső jogorvoslatok kimerítésének szabályát és így arra hivatkozni nem lehet. Így pl. az Egyesült Államok és Kanada között létrejött kompromisszum, — mely egy dumasztógtáttal kapcsolatos vitát választott bíróság elé utalt — kifejezetten kimondta, hogy nem lehet semmilyen reklamációt visszautasítani, vagy elfogadhatatlannak minősíteni azon a címen, hogy előbb nem merítették ki a helyi jogorvoslati lehetőségeket.¹⁵⁹ Hasonló rendelkezést többoldalú nemzetközi szerződésben is találhatunk. Így az ürobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősséget rendező 1972-ben aláírt egyezmény XI. cikke szerint a felbocsátó állammal szembeni kárigény érvényesítésének „...nem előfeltétele, hogy az igényt támasztó állam vagy az általa képviselt természetes vagy jogi személyek az előttük nyitva álló belső orvoslási lehetőségeket kimerítsék”.¹⁶⁰ Az idézett cikk 2. pontja ugyanakkor kizárja annak lehetőségét, hogy a sértett fél belső és nemzetközi fórum előtt egyszerre, párhuzamosan lépjen fel igényével.¹⁶¹

¹⁵⁷ Lásd erről *Váli Ferenc*: Az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélete a Pázmány Péter Tudományegyetem perében. Budapest, 1934.

¹⁵⁸ *Vö. J. Chappez*: I. m. 87. old. Hasonló elvet szögez le a szaharai olajkincs kiaknázására kötött 1963. évi algériai—francia egyezmény, amely közvetlen választott bíraskodást ír elő az algériai állam és a kiaknázó magántársaságok között. Az egyezmény 3. cikke szerint ugyanis a választott bírósághoz intézett kereset kizárja minden más kereset benyújtásának és így ezzel együtt a párhuzamos perindításnak is a lehetőségét (*J. Chappez*: I. m. 121. old.)

¹⁵⁹ *Ch. Rousseau*: Chronique de faits internationaux, R. G. D. I. P. 1970. 128. old.

¹⁶⁰ Az egyezmény szövegét lásd: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1973. 198—202. old.

¹⁶¹ Az említett 2. pont ugyanis kimondja: „...Az állam azonban sem ennek az Egyezménynek, sem az érdekelt államokkal kötött egyéb nemzetközi szerződéseknek az alapján nem támaszthat kártalanítási igényt olyan károk tekintetében, amelyek vonatkozásában a felbocsátó állam bírói államigazgatási vagy más szervei előtt már eljárás folyik.”

Nem lehet a helyi jogorvoslatok ki nem merítésére hivatkozni abban az esetben sem, ha olyan szerv döntéséről van szó, amely ugyan tulajdonképpen elsőfokú határozat, de amellyel szemben fellebbezési lehetőség nincs. Ilyenek pl. a kormány által hozott döntések. Amennyiben egy jogsértés esetén lenne ugyan az államon belüli jog szerint jogorvoslati lehetőség, de a szóbanforgó állam ennek igénybevételét a külföldi számára nem teszi lehetővé, úgy a diplomáciai védelem nyújtásának nincs jogi akadály és a jogot sértő állam utóbb nem hivatkozhat arra, hogy a közvetlenül sértett külföldi nem vette igénybe a helyi jogorvoslati lehetőségeket. Ezt az elvet hangsúlyozta az Állandó Nemzetközi Bíróság a Chorzow-i gyár kisajátítása miatt Németország és Lengyelország között keletkezett perben hozott ítéletében.¹⁶² A belső jogorvoslatok kimerítésének szabálya — amint ezt a nemzetközi jogtudomány is hangsúlyozza — csak olyankor kerülhet alkalmazásra, ha a sérelmet magánszemélyek szenvedték el.¹⁶³ Ennélfogva *nem kell kimeríteni a belső jogorvoslati lehetőségeket akkor sem, ha a cselekményt az állam sérelmére követték el*, így ez a helyzet az állam diplomáciai képviselője hajója, vagy repülőgépe ellen elkövetett cselekmény esetén.

d) Lemondás a diplomáciai védelemről, az ún. Calvo-záradék

Mint arról már szó volt, a diplomáciai védelemre nyújtása a nemzetközi jog alapján az állam joga, az egyén ezért ennek a védelemnek csupán a kedvezményezettje. Ebből logikusan az a szabály következik, hogy adott esetben erről a jogról lemondani is csak az állam van jogosítva. A nemzetközi jogtudományban és a gyakorlatban is találunk azonban olyan törekvést, mely az egyént kívánja felruházni a diplomáciai védelemről való lemondás lehetőségével, ez az ún. *Calvo-záradék*. A Calvo-záradék kialakulása azzal a beavatkozási gyakorlattal függ össze, amelyet a nagyhatalmak, elsősorban az Egyesült Államok a latin-amerikai országokkal szemben folytattak. Az említett államok belső ügyeibe való beavatkozásra mindig jó ürügyet szolgáltatott az idegen állampolgárokon esett állítólagos sérelem. Ennek elhárítása érdekében a latin-amerikai államok nemzetközi jogászai igyekeztek egy olyan felelősségi koncepciót kialakítani, amely a lehető legkisebbre korlátozza az állampolgárok védelme ürügyén való beavatkozás jogi lehetőségét. Ezt a törekvést megszerezte és összegezte Carlos Calvo argentin nemzetközi jogász és diplomata. Calvo, hogy kizárja „az igazságszolgáltatási szervek hiányos működése” címén való beavatkozás lehetőségét, arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egyenlő elbánás elvénél fogva a külföldi sem tarthat több jogra igényt, mint a belföldi, ezért nem részesíthető diplomáciai védelemben, hanem meg kell elégednie azokkal a jogvédelmi lehetőségekkel, amelyek a belföldiek részére is nyitva állanak.¹⁶⁴ A Calvo-elmélet szerint a gyengébb államok területén levő idegen állampolgárok a saját, erősebb államaiktól igényelt védelem

¹⁶² Serie A. No. 9. 31. old.

¹⁶³ Így pl. *Ch. de Visscher* megállapítja: „A belső jogorvoslatok kimerítésének szabálya kizárólag a magánszemélyeknek okozott károk miatti nemzetközi jogigényekre nyerhet alkalmazást” „Aspects récents du droit procédural de la C. I. J. Párizs, 1966. 149. old.)

¹⁶⁴ Lásd: *J. H. W. Verzijl: International Law in Historical Perspective. Leiden, 1973. Vol. VI. 727. old.*

révén egyenlőtlen helyzetbe hoznák a belföldieket. A Calvo által kifejtett elméleten alapszik azután az ún. *Calvo-záradék*, amelyet a dél-amerikai államok a külföldi állampolgárokkal kötött *polgári jogi* szerződésekbe vettek fel. A *Calvo-záradéknak* nevezett kikötésnek a lényege az, hogy a külföldi beleegyezik abba, hogy a szerződésből származó jogvitákat a belföldi bíróságok döntsék el, és előre lemond arról, hogy az őt ért jogsérelem miatt államának diplomáciai védelmét kérje.¹⁶⁵ A Calvo-záradék csak a latin-amerikai államok gyakorlatában terjedt el, ennek alapján tehát a külföldi tulajdonképpen részben lemond az őt egyébként a nemzetközi jog alapján megillető diplomáciai védelemről. A lemondás csak azért részleges, mert a latin-amerikai államok gyakorlata is elfogadja egy esetben a diplomáciai védelemért való folyamodás jogosságát: az igazságszolgáltatás megtagadása, az ún. *déni de justice* esetén. Ezt mondta ki pl. egy 1895-ben hozott hondurasi törvény.¹⁶⁶ Vagyis a Calvo-záradéknak a latin-amerikai felfogás egy olyan értelmet tulajdonít, hogy a diplomáciai védelemről való lemondás csak egy konkrét szerződéssel kapcsolatos ügyekre érvényes, és ez a lemondás — amint azt Van Vollenhoven, az Egyesült Államok—Mexico Döntőbizottság elnöke egy 1926-ban hozott ítéletben megfogalmazta — „nem fosztja meg a panaszost... attól a kétségbevonhatatlan jogától, hogy saját kormányához forduljon diplomáciai védelemért, ha a mexicói bíróságokhoz vagy egyéb általa elérhető hatóságokhoz való folyamodása az igazságszolgáltatás megtagadását vagy késleltetését (*denial or delay of justice*) eredményezte.”¹⁶⁷ Ugyanezt a gondolatot tartalmazta a mexicói külügyminiszternek 1926. okt. 7-én Kellog amerikai külügyminiszterhez intézett jegyzéke is, amelyik elismerte hogy nemzetközi jogsértés, különösen *déni de justice* esetén az amerikai kormánynak érintetlen az a joga, hogy polgárait segítse a jogsérelem vagy kár reparációjának elnyerésében.¹⁶⁸

A Calvo-záradékkal szemben komoly kifogások merültek fel és emiatt sohasem vált általános gyakorlattá. A teória ellenzői, így pl. a magyar Kertész István azt vetik fel vele szemben, hogy: „Magánszemély nem mondhat le államának védelméről, mert nincs beleszólása abba, hogy az állam mikor és hogyan gyakorolja az őt a nemzetközi jog alapján megillető jogokat... Nemzetközi eljárásnál ilyképpen már nem az egyénnek, hanem az államnak polgára személyén keresztül elszennvedett jogsérelme kerül előtérbe, a rendelkezési jog ennek során egyedül az államot illeti meg...”¹⁶⁹ P. Guggenheim ugyancsak azt veti a Calvo-záradék ellen, hogy a diplomáciai védelem azon személy akaratától függetlenül létezik, akinek érdekében gyakorolják.¹⁷⁰ G. Scelle a Calvo-

¹⁶⁵ Így pl. Venezuela és Ellis Grell amerikai állampolgár között 1894-ben megkötött szerződés 14. cikke kimondta: „Azokat a vitákat vagy ellentéteket, amelyek ezen szerződés értelmezéséből vagy végrehajtásából keletkeznek, a köztársaság (ti. Venezuela N. K.) bíróságai által és a törvények szerint kell megoldani és semmilyen esetben sem adhatnak okot nemzetközi igényekre.” (J. H. Ralston: *The Law and Procedure of Internationals Tribunals*, Stanford. 3. kiadás, 1926. 64. old.)

¹⁶⁶ Szöveget lásd Kertész I.: I. m. 169. old.

¹⁶⁷ *Jimenez de Aréchaga*: I. m. 592. old.

¹⁶⁸ D. R. Shea: *The Calvo clause — A Problem of Inter American and International law and Diplomacy*. Minneapolis, 1955. 37. old.

¹⁶⁹ Kertész: I. m. 171—172. old. Hasonló megállapítás szerepel egy bírói döntésben is: „... a private individual may not renounce the right or privilege of his Government to protect its citizens abroad...” (Lásd *E. Jimenez de Aréchaga*: I. m. 590. old.)

¹⁷⁰ P. Guggenheim: *Traité de droit international public*, Genf, 1953. t. II. 25—26. old.

záradékokat elemezve azt egyenesen „jogilag semmisnek” tekinti.¹⁷¹ E. Jimenez de Aréchaga a Calvo-záradékokat azzal védelmezi, hogy a külföldi nem az államát megillető diplomáciai védelemről mond le, hanem csupán arról az ő saját alanyi jogáról, hogy ezt a védelmet kérje vagy igénybe vegye. Ennek a lemondásnak nézete szerint azért van jelentősége, mert nehéz elképzelni, hogy ilyen védelemre sor kerüljön az egyén vagy testület (corporation) által benyújtott panasz hiányában.¹⁷²

A Calvo-záradék — bárhogyan értelmezzük is — magát az államot csak akkor kötelezheti, ha egy másik állammal ilyen értelemben megállapodott. Az egyetemes nemzetközi jog nem ismer a diplomáciai védelem nyújtásával kapcsolatos ilyen korlátozást. A diplomáciai védelem nyújtásának korlátjaként szokás még hivatkozni az ún. „tisztá kéz” (clean hands) elvére is. Ez az angolszász eredetű elv azt jelenti, hogy az államnak csak akkor van joga védeni polgárát, ha ez utóbbi korrekt magatartást tanúsított, azaz nem sértette meg sem a tartózkodási állam belső jogát, sem a nemzetközi jogot.¹⁷³ Ez az elv érvényesült 1935-ben az I'm Alone nevű kanadai hajóval kapcsolatos, már előbb idézett választott bírósági döntésben. Ezt az alkoholcsempészettel foglalkozó hajót 1929-ben egy amerikai őrhajó elsüllyesztette. A választott bíróság úgy vélte, hogy a csempészes következtében a hajó és rakományának elvesztése miatt nem kell kártérítést fizetni, miután azonban a hajó személyzete is életét veszítette, ez utóbbi miatt kártérítést ítélt meg Kanadának.¹⁷⁴ Mindebből L. Delbez azt a következtetést vonja le, hogy „... van egy szokásjogi szabály, amely szerint az állam nem gyakorolhat diplomáciai védelmet és nem követelhet reparációt, ha a sérelmet egy vétkes állampolgára szenvedte el”.¹⁷⁵ M. Diez de Velasco a diplomáciai védelem előfeltételeiről szólva ugyancsak úgy látja, hogy az egyik ilyen előfeltétel a védelmezni szándékolt személy korrekt magatartása.¹⁷⁶ Az kétségtelen, hogy a diplomáciai védelem nyújtásának előfeltétele, hogy a védeni szándékolt állampolgárt jogsérelem érje és így ha bűncselekményt követ el, vele szemben a területi állam hatóságai jogosan járnak el, így az eljárás ténye nem jogsértő és ennél fogva diplomáciai védelem nem nyújtható. A polgár vétkessége azonban — véleményem szerint — csak korlátozza, de egyáltalán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy vele szemben jogsértést kövessenek el (pl. nem biztosítanak számára védőt vagy szükséges esetén tolmácsot, már elévült cselekmény miatt indítanak ellene eljárást stb.) és így részére diplomáciai védelem is nyújtható. Az más kérdés, hogy ilyen esetekben az államok óvatosabban folyamodnak a diplomáciai védelem eszközeihez.

¹⁷¹ G. Scelle: Régles générales du droit de la paix. Recueil des Cours, 1933. Tome 46. 662. old.

¹⁷² I. m. 591. old.

¹⁷³ L. Delbez: Les principes généraux du Droit International Public. Troisième éd. Paris, 1964. 379. old.

¹⁷⁴ L. Delbez: I. m. 380. old.

¹⁷⁵ L. Delbez: I. m. 380. old.

¹⁷⁶ M. Diez de Velasco: Instituciones de derecho internacional publico. Madrid, 1973. Tomo I. 326. old.

IV.

AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE A KÜLFÖLDIEKNEK VAGYONI KÁRT OKOZÓ TÖRVÉNYHOZÁSI ÉS ÁLLAMIGAZGATÁSI AKTUSOK MIATT

Az állam — amint ezt a nemzetközi jogi irodalom leszögezi — szerveinek tényei miatt tartozik nemzetközi felelősséggel.¹⁷⁷ Ami a szervek körét illeti, a különböző kodifikációs tervezetek arra az álláspontra helyezkednek, hogy az állam felelős lehet bármely szervének tényei miatt. Így a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetének első cikke szerint az állam felelős lesz minden olyan tevés vagy mulasztás miatt, amely nemzetközi kötelezettségét sérti függetlenül arról, hogy alkotmányozó, jogalkotó, kormányzati, vagy bírói szerve járt el.¹⁷⁸ Hasonlóan rendelkezik a Német Nemzetközi Jogi Társaság tervezetének első cikkének 3. pontja,¹⁷⁹ valamint a Harvard egyetem 1961. évi tervezete is.¹⁸⁰ R. Agonak a Nemzetközi Jogi Bizottságban bemutatott tervezete 6. cikkében ugyancsak leszögezi, hogy az állam tényének kell tekinteni az alkotmányozó, törvényhozó, végrehajtó, bírói vagy más állami hatalmat függetlenül attól, hogy az állami szervek hierarchiájában alá- vagy fölrendelt helyzetben van.¹⁸¹

A jogalkotó szervek helyzete tehát nem különbözik más állami szervek helyzetéből és így a nemzetközi jog megsérthető belső jogalkotás útján is, azaz az államot nemzetközi felelősség terheli, ha belső joga ellentétes a nemzetközi jog szabályaival. Ez a felelősség nemcsak a nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás miatt következhet be, hanem ennek hiányában is létrejöhet, ha pl. az állam nem hozza meg azt a belső jogszabályt, amelynek megalkotására nemzetközi jogi kötelezettséget vállalt.¹⁸² Mindebből következik,

¹⁷⁷ Lásd *D. Anzilotti: Teoria generale della responsabilità dello stato nel diritto internazionale*, Firenze, 1902. 164. és köv. old., *Jimenez de Aréchaga I. m. 544. old.*, *J. Brownlie: Principles of Public International Law*, Oxford, 1966. 367. old., *A. P. Sereni: Diritto internazionale*, vol. III. 1507. old.

¹⁷⁸ *Annuaire de la Commission du droit international*. 1956. Vol. II. 228. old.

¹⁷⁹ „Es macht keinen Unterschied ob die Verletzung durch Akte oder Unterlassungen der verfassungsetzenden oder gesetzgebenden Gewalt, der Regierung, der Verwaltungsbehörden, der Gerichte oder Korporationen und Anstalten erfolgt, die auf seinem Gebiete öffentliche Aufgaben erfüllen.” (Vö. I. von Münch: *Das völkerrechtliche Delikt in der modernen Entwicklung der Völkerrechtsgemeinschaft*. Frankfurt/Main 1963. 327. old.)

¹⁸⁰ A tervezet 15. cikke szerint az állam szerveinek, képviselőinek és alkalmazottainak tényei miatt felel, a 16. cikk pedig a következők szerint definiálja az állami szerv fogalmát: „The terms, organ of a State' and agency of a State' as used in this Convention, include the Head of State and any legislative, deliberative, executive administrative or judicial organ or agency of a State” (*L. B. Sohn—R. R. Baxter: I. m. 576.*)

¹⁸¹ Lásd R. Ago harmadik jelentését, *Annuaire 1971. Vol. II 1re partie, 267. old.*

¹⁸² Lásd *E. Vitta: La responsabilità internazionale dello stato per gli atti legislativi*, Milano, 1953. 26. old. *A. Ross: A text-book of International Law*, London, New-York, Toronto, 1947. 253. old.

hogy amennyiben az állam nemzetközi jogilag felelős a nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotása miatt, úgy felelősséggel tartozik azért is, ha amiatt idegen állampolgárok érdeksérelmet szenvednek, hiszen ez az érdeksérellem egy nemzetközi jogot sértő aktus következménye. Az idegen állampolgároknak belső törvényhozás útján okozott sérelem miatti felelősség azonban két okból is különvlik a törvényhozás miatti felelősség általános problémáitól. A különválás egyik oka, hogy a nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás miatti felelősség ténye nem konzumálja azt a külön felelősségi viszonyt, amely egy külföldi állampolgárnak okozott jogsérelem következtében létrejött. A nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás ugyanis nem okoz szükségképpen külföldi állampolgároknak jogsérelmet és ilyen jogsérelem esetén is nem biztos, hogy a külföldi állampolgár állama meg fogja adni a diplomáciai védelmet, ami ilyen esetben a nemzetközi felelősségi jogviszony keletkezésének előfeltétele. Ha viszont van ilyen jogsérelem is és emiatt az illetékes állam diplomáciai védelmet nyújt, úgy egy új, mintegy másodlagos felelősségi jogviszony jön létre, mely az elsődleges felelősségi jogviszonytól elválasztható. Az elsődleges jogviszonyból származó felelősség csak a belső jog és a nemzetközi jog közötti összhang megteremtésével szűnik meg, megszűnése önmagában nem eredményezi a másodlagos felelősségi viszony megszűnését, az csak az okozott sérelem pl. vagyoni kár helyreállítása után szűnik meg, viszont ez utóbbi esetben akkor is megszűnik, ha az azt előidéző államon belüli jogszabály és ezáltal az elsődleges felelősségi jogviszony változatlanul fennáll.

A másik ok, amely miatt a törvényhozási aktusokért való általános felelősségtől el kell választani az ugyanilyen aktusok következtében egyéneknek okozott sérelmek miatti felelősségtől az, hogy ez utóbbi *elvileg akkor is bekövetkezhet, ha nincs ellentét a nemzetközi jog és az államon belüli jog között*, de a belső jogszabály a külföldinek anyagi kárt okozott. E helyen elsősorban ezt az utóbbi kérdést kívánom megvizsgálni. A külföldiek vagyoni helyzetét érinthetik továbbá a közérdek céljából történt kisajátítások is. Ezek ugyan államigazgatási aktusok útján történnek, azonban lényegileg hasonló problémákat vetnek fel mint az államosítások, így a két kérdés együttes tárgyalása látszik célszerűnek.

Az utóbbi évszázadban egyre többször, a második világháború után pedig tömegesen merült fel az a kérdés, hogy az állami belső törvényhozás mennyiben érintheti az idegen állampolgárok vagyoni jogait. Az első, a nemzetközi jogi irodalomban gyakran idézett államosítással kapcsolatos jogeset 1838-ban történt, amikor a nápolyi király bevezette Szicíliában a kén bányászásának és eladásának monopóliumát, amellyel addig angol magáncégek foglalkoztak. Nagy-Britannia nyomására azonban az ügyet választott bíróság elé vitték, mely az angol cégeknek kártalanítást ítélt meg, sőt a király kénytelen volt a monopóliumot létesítő rendeletet is visszavonni a tőkés államokban.¹⁸³ Számos, az idegen állampolgárok vagyonát érintő intézkedés született az első világháborút követően is,¹⁸⁴ ezenkívül létrejött az első szocialista állam a Szovjetunió, mely a hatalmas ország természeti erőforrásait az állam kezelésébe vette. A második világháborút követően több tőkés államban részleges államosításra került sor, így Ausztriában, Franciaországban, Angliában stb. Az államosítás első-

¹⁸³ Lásd Kertész I.: I. m. 126. old., valamint Ustor Endre: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban. Nemzetközi jogi tanulmányok, Budapest, 1953. 132. old.

¹⁸⁴ Lásd ezeket Ustor E.: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, 140—142. old.

sorban egyes bányászati ágakat és energiaszolgáltató vállalatokat érintett.¹⁸⁵ Nagyobb méretekben, a népgazdaság egészét államosították a világháború után létrejött európai és ázsiai szocialista országok, ezenkívül jelentős államosítást hajtott végre a gyarmati rendszer felbomlásával létrejött fejlődő országok egy tekintélyes része is. Ezek az országok államosították a legfontosabb termelőeszközöket tekintet nélkül arra, hogy azok belföldi vagy külföldi állampolgárok tulajdonában voltak. Az államosítás a termelőeszközöknek közérdekből jogszabály (rendszerint törvény) útján történő állami tulajdonba vételét jelenti. Hasonló problémát vet fel továbbá a földreform, amelynek célja nem feltétlenül az, hogy a földet állami tulajdonba adja, hanem a nagybirtokokat felossza a föld megművelői között, de a jogi helyzet ugyanaz, mint az államosítás esetén, ha az érintett földbirtok tulajdonosa külföldi állampolgár. Mint-hogy az idegenek tulajdoni jogait érintő ezen intézkedések rendszerint belső jogalkotás útján kerülnek végrehajtásra, így a legelsőként megvizsgálandó kérdés az, hogy joga van-e az államnak idegen állampolgárok vagyont államosítani, kisajátítani. E kérdés kifejtésénél most figyelmen kívül kívánom hagyni a háború esetét, amikor az idegen vagyon államosítása represszália vagy más szankció címén történik.

Az államosítás, vagy a földreform végrehajtása az állam szuverenitásából következő jogának gyakorlását jelenti. Ennek megfelelően az ENSZ Közgyűlésének 1952. december 21-én, a nemzeti kincsek és erőforrások szabad kiaknázásának jogáról hozott határozata kifejezetten bátorítja a fejlődő országokat, hogy használják fel és aknázzák ki természetes erőforrásaikat, utal továbbá arra, hogy az államok ezzel kapcsolatos joga szuverenitásukból következik és megfelel az ENSZ Alapokmánya céljainak és elveinek, és ajánlja az Egyesült Nemzetek minden tagjának, hogy tartózkodjék minden közvetlen vagy közvetett cselekménytől, amelynek célja, hogy más államot megakadályozzon ezen erőforrások kiaknázásában.¹⁸⁶ Ezt az elvet a Közgyűlés 1962. decemberében hozott egy másik határozatában is megerősítette.¹⁸⁷ A természeti erőforrásokkal való szabad rendelkezés elvét tükrözik az emberi jogokról szóló, 1966-ban New Yorkban aláírt egyezségokmányok is. Mindkét egyezségokmány első cikke a 2. pontban leszögezi: „Saját céljainak elérése érdekében minden nép szabadon rendelkezik természeti kincsei és erőforrásai tekintetében, a kölcsönös előnyök elvén alapuló nemzetközi gazdasági együttműködésből és a nemzetközi jogból eredő kötelezettségeinek sérelme nélkül...” Az említett egyezményekből, valamint az egyetemes nemzetközi jognak az állam szuverenitására és területi felségjogára vonatkozó szokásjogi szabályaiból egyenesen következik az államnak az a joga, hogy rendelkezzen a területen levő termé-

¹⁸⁵ Lásd erről bővebben *Ustor E.*: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, 144–145. old.

¹⁸⁶ „L'Assemblée générale... Consciente du fait que le droit des peuples de disposer de leurs richesses et de leurs ressources naturelles et de les exploiter librement est inhérent à leur souveraineté et conforme aux Buts et Principes de la Charte des Nations Unies;... Recommande en outre à tous les Etats Membres de s'abstenir de tout acte, direct ou indirect destiné à empêcher un Etat quelconque d'exercer sa souveraineté sur ses ressources naturelles.” *Revue des Nations Unies*, 1952. No. 8. 96. old.

¹⁸⁷ *Revue des Nations Unies*, 1962. No 12. 81–82. old. A határozatról lásd bővebben *P. Fischer*: A természeti kincsek feletti állandó szuverenitás nemzetközi jogi alapelve az újabb közlejtmények tükrében. *Jogtudományi Közöny*, 1975. 8. szám. 437–439. old.

szeti kincsekkel, gazdasági erőforrásokkal és ennél fogva nehéz lenne azt állítani, hogy a nemzetközi jog nem engedi meg vagy hogy megtiltja a termelőeszközök állami tulajdonba vételét. Ennek megfelelően az államosítás jogoságát nem vonják kétségbe még az olyan tőkét exportáló burzsoá államok sem, mint az Egyesült Államok.¹⁸⁸ Ha viszont nincs ilyen az államosítást tiltó nemzetközi jogszabály, úgy az államosítás ténye önmagában nem lehet jogellenes,¹⁸⁹ következésképpen ebből nemzetközi jogi felelősségi viszony sem keletkezik. A kérdés ennél fogva inkább az államosítás végrehajtásának módjával és a kártérítéssel kapcsolatosan vetődik fel, tehát, hogy lehet-e csak az idegen vagyont államosítani, másfelől, hogy idegen állampolgárokkal szemben terheli-e az államot kártérítési kötelezettség olyankor, amikor saját polgárainak nem fizeti meg az államosított vagyon ellenértékét.

Az első kérdéssel kapcsolatosan az államok gyakorlata a megkülönböztetés kizárása felé hajlik. Így Petitpierre, Svájc külügyminisztere 1947-ben ezzel kapcsolatosan így nyilatkozott: „Az államosítás elvéről nem tudunk vitatkozni. Itt egy állam által szuverenitásának határain belül foganatosított belső rendelkezésről van szó, amely előtt meg kell hajolnunk, amennyiben az egyenlően nyer alkalmazást a saját állampolgárokra és az idegenekre.¹⁹⁰ Az idézett felfogás végsősoron az egyenlő elbánás elvére helyezkedik, amiből tényleg bekövetkeznék, ahogy a kizárólag külföldiekkel szemben alkalmazott államosítás megkülönböztetést jelent. Az egyenlő elbánás elve azonban néha egyszerűen nem alkalmazható, ez a helyzet pl. akkor, ha egy függetlenné vált fejletlen országban a termelőeszközök idegen állampolgárok tulajdonában vannak. Ilyenkor az államosítás szükségképpen csak külföldieket érint, mégis nem tekinthető diszkriminatív intézkedésnek, hiszen az egyedüli utat jelenti a termelőeszközök tulajdonba vételéhez. Egyéb esetekben is előfordulhat, hogy az állami kezelésbe vétel csak a külföldiek vagyoni viszonyait érinti. Ez a helyzet akkor, ha a belső törvényhozás bizonyos tulajdoni korlátozásokat állít fel, pl. kimondja, hogy bányák csak belföldi állampolgárok tulajdonában lehetnek. A külföldiek vagyonára vonatkozó államosítás nézetem szerint csak akkor diszkriminatív, ha éle kifejezetten csupán egy meghatározott állam polgárai ellen irányul.

A másik kérdés, a kártalanítás tekintetében is megoszlanak a nézetek. Itt a probléma elsődlegesen olyankor jelentkezik, ha az államosítást elrendelő jogszabály nem irányoz elő kártérítést a saját állampolgároknak sem. Mint-hogy az egyenlő elbánás elve alapján a külföldi legfeljebb annyi jogot igényelhet magának, mint a belföldi állampolgárok, így a nemzetközi jogtudományban többen azt az álláspontot képviselik, hogy ilyen esetben a külföldiek sem igényelhetnek kártérítést. Így A. Ross véleménye szerint az államon befűli jognak kell eldönteniei, hogy mit tekint kisajátításnak és mikor kell kártérítést fizetni és ebben a vonatkozásban nem lehet a civilizáció minimális stan-

¹⁸⁸ Így pl. a ceyloni olajipar államosításával kapcsolatban az USA kormánya megállapította: „The government of the United States did not then and does not now contest the right of Ceylon as a sovereign State to nationalize private property.” C. F. Amerashinge: I. m. 131. old.

¹⁸⁹ Nagyon határozottan szögezi ezt le Ustor Endre: Az államosítást a nemzetközi jog semmiképpen nem tiltja, nem tilthatja, az nem tekinthető nemzetközi deliktumnak... (Ustor E.: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, 157. old.)

¹⁹⁰ R. Bindschedler: I. m. 204—205. old.

dardjáról beszélni.¹⁹¹ Hasonló véleményen van K. Strupp,¹⁹² lord Phillimore¹⁹³ és W. Friedmann is.¹⁹⁴ Mások a nemzetközi standard álláspontján állva ellentétes állásponton vannak. Így pl. P. Fachiri szerint a nemzetközi jog általános szabálya szerint az állam nemzetközi jogsértést követ el, ha teljes kártérítés nélkül sajátít ki idegen tulajdont még akkor is, ha ezt megkülönböztetés nélkül alkalmazza polgáira és külföldiekre egyaránt.¹⁹⁵ A Nemzetközi Jogi Intézetnek az államosításról 1950-ben tartott vitáján többen ugyan csak teljes kártérítés fizetését látták indokoltnak, így pl. ezen a véleményen volt I. H. W. Verzijl¹⁹⁶ és H. Wehberg,¹⁹⁷ míg A. de La Pradelle, a jelentés előterjesztője különbséget tett a helyi államigazgatási szervek által eszközölt kisajátítás és az államosítás között. Az általa benyújtott tervezet szerint kisajátításkor teljes és előzetes kártérítés fizetendő, míg államosítás esetén elegendő ha az adós államok a lehetőségeikhez mérten mérsékelt összegű kártérítést fizetnek, normális tartalmú időn belül.¹⁹⁸

A burzsoá államok gyakorlata általában teljes kártérítést kíván meg, így erre az álláspontra helyezkedett a svájci külügyminiszter előbb idézett nyilatkozata.¹⁹⁹ A kártérítés szükségességét hangsúlyozta M. Huber választott bíró 1927. évi az angol állampolgárok által spanyol Marokkóban elszenvedett károkkal kapcsolatosan hozott döntésében,²⁰⁰ egy USA-Panama közötti vitát eldöntő döntőbizottsági határozat pedig a kártalanítás hiányát egyenesen nemzetközi felelősséget keletkeztető körülménynek tekinti.²⁰¹ Egy másik, Németország és Románia közötti ügyben 1928-ban hozott választott bírósági döntés a kártérítés fizetését a kisajátítás *conditio sine qua non*-jának tekinti.²⁰² A hasonló példákat még lehetne szaporítani,²⁰³ az általuk levont következtetés még-

¹⁹¹ A. Ross: I. m. 167. old.

¹⁹² K. Strupp: *Das völkerrechtliche Delikt*, Stuttgart. 1920. 118. és köv. old.

¹⁹³ Droits et devoirs fondamentaux des Etats, Recueil des Cours, Tom 1. 1923. 65. old.

¹⁹⁴ W. Friedmann: *Expropriation in International Law*. London, 1953. 220. és köv. old.

¹⁹⁵ P. Fachiri: *International Law and the Property of Aliens*. The British Yearbook of I. L. 1929. 54—55. old. Hasonló nézetten van Kertész is: „... a külföldiek tulajdonának és általában szerzett jogainak feltétlen tiszteletben tartása a nemzetközi jognak általánosan elfogadott szabálya, s ennek következtében az állam — tekintet nélkül arra, hogy saját polgáraival miként bánik el — a külföldiek tulajdonát csak méltányos kártérítés ellenében veheti el, még közérdekből történő kisajátítások esetén is.” (I. m. 136. old.)

¹⁹⁶ Vö. *Annuaire de l'Institut de Droit International*, Session de Bath, 1950. 103—104. old.

¹⁹⁷ Uo. 110. old.

¹⁹⁸ *Annuaire de l'Institut de Droit International*, 1950. 69. old.

¹⁹⁹ „En revanche, une nationalisation, c'est-à-dire une expropriation, n'est admissible que pour autant qu'une indemnité équitable est versée au propriétaire dont les biens sont nationalisés.” (R. Bindschedler: I. m. 205. old.)

²⁰⁰ „... il peut être considéré comme acquis qu'en droit international un étranger ne peut être privé de sa propriété sans juste indemnité...” (R. Bindschedler: I. m. 206. old.)

²⁰¹ It is axiomatic that acts of a government in depriving an alien of his property without compensation impose international responsibility.” (AJIL, 1934. Vol. 28. 611. old.)

²⁰² „Toutefois, si le droit des gens autorise un Etat, pour des motifs d'utilité publique, à déroger au principe du respect de la propriété privé des étrangers, c'est à la condition sine qua non que les biens expropriés ou réquisitionnés seront équitablement payés le plus rapidement possible.” (Lásd Kertész I.: I. m. 135. old.)

²⁰³ Lásd erről Kertész: I. m. 135—136. old.

sem egészen meggyőző. Az említett döntések ugyanis olyan burzsoá államok véleményét tükrözik, ahol a magántulajdon szentségének elve érvényesül, ahol megengedett a kizsákmányolás és ahol elképzelhetetlen a saját állampolgárok vagyonának kisajátítása kártérítés nélkül. Teljesen világos, hogy a magántulajdon ilyen felfogása mellett az egyenlő elbánás elvéből egyenesen következik az idegeneknek fizetendő kártérítés elve is. Olyan esetben azonban, amikor az állam belső jogrendszere nem ismeri el a magántőke államosítása esetén a kártérítés fizetésének kötelezettségét, már nem lehet hivatkozni az egyenlő elbánás elvére, mint nemzetközi jogszabályra, mely előírja a kártérítés fizetését, hiszen abból épp az ellenkezője következik. Mi tehát a megoldás? A kártalanítás csak valamely jogszabály alapján illehet meg bárkit, külföldit és belföldit egyaránt. Ez a jogszabály lehet *államon belüli jog* és lehet *nemzetközi jogszabály*. Ha az államon belüli jog államosítás vagy az állampolgárok tulajdonát érintő más intézkedés esetén kártalanítást ír elő, úgy kártalanítani kell az idegen állampolgárokat is, függetlenül attól, hogy van-e külön, a kártalanítást előíró nemzetközi jogszabály. A kártalanítás kötelezettsége ilyenkor nemcsak a belső jogszabályból következik, hanem az *egyenlő elbánás elvéből* is, mely nemzetközi jogszabály. Ha viszont az államon belüli jog nem írja elő államosítás, földreform stb. esetén kártérítés fizetését a saját állampolgároknak sem, azt kell vizsgálni, hogy terheli-e az államot *nemzetközi jogi kötelezettség* a kártérítés fizetésére, ez ugyanis fennállhat belső jogszabály hiányában is. Milyen nemzetközi jogszabályból következhetne a kártérítési kötelezettség? Az állam kártérítést fizethet: 1. nemzetközi jogsértésből származó kötelezettsége alapján, 2. az idegenekre jogi helyzetére vonatkozó általános nemzetközi jogszabályok alapján és 3. ha erre külön nemzetközi jogi kötelezettséget vállalt.

Az eddig mondottakból világosan kitűnik, hogy az 1. eset nem jöhet figyelembe hiszen az államosítás során az azt végrehajtó állam szuverénitását érvényesíti és nem követ el jogsértést, így felelőssége sem keletkezik. Az idegen állampolgárok jogi helyzetére vonatkozó általános szabályokban — ilyenek az alapvető emberi jogokról szóló egyezségokmányok — nincs szó arról, hogy az állam államosítás esetén köteles-e kártérítést fizetni. Miután továbbá az egyenlő elbánás elve alapján csak akkor áll fenn kártérítési kötelezettség, ha azt az állam saját polgárai számára is előírja, így megállapítható, hogy az *általános nemzetközi jog nem ismer államosítás esetén kártérítési kötelezettséget*. Ez azt jelenti — amint erre Ustor E. helyesen mutat rá —, hogy államosítás esetén a kártérítési kötelezettség csak mint „az állam szuverén elhatározásából származó kötelezettség”²⁰⁴ képzelhető el, vagyis csak akkor állhat fenn, ha az állam erre külön kötelezettséget vállalt. A gyakorlatban több ilyen kötelezettséget tartalmazó szerződéssel találkozunk. Így az Egyesült Államok a második világháború után egy sor állammal kötött ezzel kapcsolatos szerződést, így pl. 1946. nov. 4-én Kínával,²⁰⁵ 1948-ban Olaszországgal, 1949-ben Uruguay-al, stb.²⁰⁶ Ezek a szerződések előírták, hogy a szerződő fe-

²⁰⁴ Ustor E.: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban. 158. old.

²⁰⁵ A Kínával kötött szerződés IV. cikkének 2. pontja kimondja: „The property of nationals, corporations and associations of either High Contracting Party shall not be taken within the territories of the other High Contracting Party without due process of law and without the prompt payment of just and effective compensation.” (Lásd R. L. Bindschedler: I. m. 202. old.)

²⁰⁶ Lásd R. L. Bindschedler: I. m. 202. old. 3. jegyzet.

lek polgárainak vagyona csak közérdekből, a jog által szabályozott eljárással és méltányos kártérítés fejében vehető el.²⁰⁷ Hasonló rendelkezések találhatók más kétoldalú szerződésekből is, ilyen pl. Svájc és Törökország között 1930. dec. 13-án kötött szerződés.²⁰⁸ Ezek a szerződések nem a kártalanításra vonatkozó általános nemzetközi jogi kötelezettség létezését, mint inkább azt látszanak bizonyítani, hogy egyetemes nemzetközi szabályok hiányában az államok külön szerződéses rendelkezéseket statuálnak erre nézve. Idegen állampolgárok részére kártérítést előíró nemzetközi jogszabályok olyan államok esetén is létrejöhetnek, ahol az államon belüli jog sem a saját, sem az idegen állampolgárok számára kártalanítási kötelezettséget nem ír elő. Ez volt a helyzet a második világháború után Magyarországon, Lengyelországban, Jugoszláviában stb. Így pl. Magyarország és Svájc között 1950. július 19-én megkötött nemzetközi szerződés előírta, hogy kártérítést kell fizetni minden olyan svájci állampolgárt megillető követelés fejében, amelynek adója Magyarországon államosítás alá esett. Az ilyen rendelkezéseket ennél fogva az egyenlő elbánás általános szabálya alóli kivételeknek kell tekinteni és úgy tűnik, hogy sokban igaza van D. Anzilottinak, aki szerint az állam nem köteles az idegeket úgy kezelni, mint a saját polgárait, nem köteles sem előnyösebben, sem hátrányosabban bánni velük mint a saját polgáraival, hanem egyszerűen úgy köteles őket kezelni, ahogyan azt az egyetemes nemzetközi jog és a többi állammal kötött partikuláris szerződések előírják.²⁰⁹

²⁰⁷ Így pl. az USA és az NSZK között 1954. október 29-én kötött szerződés V. cikkének 4. pontja kimondja: „Property of nationals and companies of either Party shall not be taken within the territories of the other Party, except for the public benefit and in accordance with due process of law, nor shall it be taken without just compensation.” (Idézi R. L. *Bindschedler*: I. m. 203. old.)

²⁰⁸ R. L. *Bindschedler*: I. m. 204. old.

²⁰⁹ Idézi *Kertész*: I. m. 128. old.

V.

AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI SZERVEINEK JOGELLENES MŰKÖDÉSE MIATT, AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MEGTAGADÁSÁNAK PROBLÉMÁJA

Az államok törvényhozási és államigazgatási szerveinek tényei miatti nemzetközi jogi felelősségét arra alapozva fogadták el, hogy ezen szervek tényeit úgy kell tekinteni mint az állam tényeit. Ezzel szemben az állam bírói szervei miatti felelősségét a bírói függetlenség — burzsoá eredetű — fikciójából kiindulva egyesek megpróbálták kétségbe vonni azon a címen, hogy a bíróságok az állam kormányától függetlenek és az állam teljesen eleget tesz nemzetközi kötelezettségeinek, ha a külföldieknek is megegedi, hogy igénybe vegyék a belföldi bíróságokat. Így a hamburgi senatus, amely 1861-ben mint választott bíró járt el, az ítéletében leszögezte: „A Portugál Királyság alkotmányának értelmében, a törvényszékek teljes függetlenek a kormánytól, amely ennek következtében semmiféle befolyást sem gyakorolhat a bíróság döntéseire, tehát azokért nem is tehető felelőssé.”²¹⁰ Az állam felelősségének kizárása bíróságainak döntései miatt — mint arra Dupuis már 1924-ben rámutatott — az államhatalmi ágak szétválasztásának homályos és téves elméletéből származik és ha az állam felelős törvényei és államigazgatásai miatt, úgy sem indokolja, hogy ne legyen felelős ítélkező tevékenysége miatt is.²¹¹ A bírói tevékenység miatti állami felelősség kizárása ennek dacára a későbbiek során is kísért, így hasonló álláspont jutott kifejezésre a hágai kodifikációs konferenciára 1926-ban készített Guerrero-jelentésben. A jelentés 6. pontja először leszögezi, hogy az államnak a bírói védelemmel kapcsolatos kötelezettségét teljesítettnek kell tekinteni attól a pillanattól kezdve, amint a külföldiek rendelkezésére bocsátja a nemzeti bíróságokat és mindazokat a jogorvoslati lehetőségeket, amelyekre a külföldieknek szükségük lehet jogaik érvényesítésére, majd ebből a megállapításból két következtetést von le: Egyrészt azt, hogy az állam azzal, hogy a bíróság meghozta határozatát már teljesítette nemzetközi kötelezettségét még akkor is, ha a bíróság elfogadhatatlannak minősíti a külföldi által benyújtott kérést vagy keresetet; másrészt hogy a bírói határozat miatt az állam még akkor sem felel, ha az téves vagy jogtalan.²¹² Ez az állásfoglalás ugyan elvben már nem tagadja kifejezetten az állam felelősségét a bírói szervének működése miatt, a felelősséget azonban csupán a bíróság igénybevételének megtagadása esetén ismeri el, a téves vagy jogtalan ítélet miatt pedig már teljesen kizárja. A Guerrero-jelentés az állam felelősségének kizárásához csupán azt kívánja meg, hogy az államban legyen

²¹⁰ A. La Pradelle—N. Politis: Recueil des arbitrages internationaux. Tome II. 1856—1872. Paris, 1923. 103. old.

²¹¹ Ch. Dupuis: Liberté des voies de communication, Relations internationales. Recueil des Cours, 1924. Tome II. 354. old.

²¹² Annuaire, 1956. II. 223. old.

bíróság, azt a külföldi is igénybe vehesse és a bíróság hozzon döntést a külföldi ügyében.²¹³ Minthogy viszont a bíróságok idegen állampolgárok általi igénybevételének lehetőségét nem a bíróságok döntenek el, hanem azt a belső jogalkotás szabályozza, az idézett jelentés szerint az államot végsősoron csak ezen belső jogalkotási aktus miatt terheli felelősség. Ez a nézet — amely tehát teljesen kizárja az állam felelősségét bíróságának döntései miatt — már 1927-ben, a Nemzetközi Jogi Intézet ülésén éles kritikát kapott, élénk polémia miatt váltott ki továbbá a nemzetközi jogi irodalomban is. Kertész István helyesen állapítja meg, hogy „... az állam mint egységes és oszthatatlan egész szerepel nemzetközi viszonylatban, a nemzetközi jogrend szempontjából közböns, hogy melyik szerve útján vét nemzetközi kötelezettségei ellen. Végeredményben a bíróság éppen úgy az államhatalomnak szerve, mint a törvényhozás vagy a közigazgatási hatóságok.²¹⁴ Hasonlóan fogalmaz Ch. de Vissher is.²¹⁵ Az állami bíróságokat valóban nem lehet az államtól teljesen független, különálló szervként felfogni, hiszen részét képezi az állami mechanizmusnak, működésük rendjét és döntéseik konkrét tartalmát az államban hatályos anyagi és eljárásjogi szabályok determinálják. Ha a bíróságok nemzetközi jogot sértő döntései miatt az állam nem tartoznék felelősséggel, ez annak kimondása lenne, hogy az államot nem kötik a bíróság által megsértett jogszabályok.

A bírói tevékenység miatti állami felelősség szorosan kapcsolódik az igazságszolgáltatási szervek által elkövetett nemzetközi jogsértéseket a nemzetközi jogirodalomban a „*déni de justice*”, „*denial of justice*” kifejezéssel jelölik, amit „az igazságszolgáltatás megtagadása” elnevezéssel szokás magyarra fordítani. Ez az elnevezés kialakultnak és egységesnek tekinthető, ezzel szemben korántsem mondható el ugyanez ezen speciális jogsértés fogalmával és pontos tartalmával kapcsolatosan.

Az igazságszolgáltatás megtagadása mint jogintézmény és mint elnevezés — eredetét tekintve — a középkorba nyúlik vissza, amikor a magánbosszú a megtorlás egyik megengedett (és gyakori) eszköze volt. Ha egy külföldi személlyel szemben jogtalan cselekményt követtek el, úgy ennek a személynek az ország uralkodójához kellett fordulnia azért, hogy elégtételt kapjon az őt ért jogsérelem miatt. Ha ezt az elégtételt tőle a helyi uralkodó megtagadta, (ezt a megtagadást nevezték latinul *denegatio justitiae*-nek) úgy a sértett idegennek joga volt arra, hogy a saját fejedelméhez forduljon, aki alattvalója részére egy önbíráskodásra feljogosító okmányt állított ki. Ezt az okmányt nevezték franciául „*lettre de marque*” vagy „*lettre de représaille*”-nek²¹⁶ és tulajdonosa ennek alapján jogosan állhatott magánbosszút, azaz visszaszerezhetette elvesztett javait, vagy azok ellenértékét annak az uralkodónak az alattvalóitól, aki megtagadta tőle az igazságszolgáltatást. Ha az okmány tulajdo-

²¹³ Vö. Kertész: I. m. 172. old.

²¹⁴ I. m. 158. old. Nagyon hasonló állásponton van V. A. *Vaszilenko* is. Tervezete III. cikkének 2. pontja kimondja: „Az állam felelőssége attól függetlenül keletkezik, hogy a jogellenes és kárt okozó tevékenységet kifejtő szerve a törvényhozó, végrehajtó, bírói avagy más hatalomhoz tartozik...” (I. m. 236. old.)

²¹⁵ „A nemzetközi jogrendben az állam mindig mint egység jelentkezik. A bíróságok az állam szervei; az ő magatartásuk, mint minden más állami magatartása alkalmas arra, hogy maga után vonja az állami felelősséget.” *Ch. de Vissher*: *Le déni de justice en droit international. Recueil des Cours, Tome 52. 1935. 376. old.*

²¹⁶ A „*marque*” kifejezés valószínűleg a „*marcare*” igéből ered, amit a zálogolás kifejezésére használtak, míg az olasz eredetű *repressaglia* („*ripresaglia*”) szó visszavételt jelent. (Vö. *J. Westlake*: *International Law, Cambridge, 1913. II. 9. old.*

nosa az elszenvedett kárt meghaladó értékű javakat foglalt le, úgy a másik állam uralkodója ellen ún. *contremarque*-ot bocsáthatott ki, ennek alapján a többlet tőle visszaszerezhető volt.²¹⁷ Az igazságszolgáltatás megtagadását tehát a magánrepresszáliákkal kapcsolták össze, mint C. Bynkershoek írja a represszáliáknak akkor van helyük, ha nem lehetséges igazságot kapni.²¹⁸ A megtorlólevelek kiadása egészen a XVIII. századig divatban volt, egy 1786-ban megkötött angol—francia kereskedelmi szerződés még lehetővé teszi kiadásukat. A XVIII. században azonban általánossá kezdett válni, hogy az államok vegyék át alattvalóik védelmét külföldön és kialakult a diplomáciai védelem intézménye, melynél fogva a természetes személyek akciói helyébe a kormányok akciói léptek.²¹⁹

A *denegatio justitiae* jogintézménye fokozatosan alakult ki, pontos tartalma ma is bizonytalan. A XVI. századtól kezdve kötött bizonyos nemzetközi szerződések már meghatározták az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmát. Ezek a szerződések a *denegatio justitiae* fogalma alatt általában két dolgot értettek, egyrészt, ha az idegenek megtagadták sérelem miatti elégtétel nyújtását, másrészt, ha az elégtétel nyújtása késedelmet szenvedett. Néha a sérelem orvosolására időt is határoztak meg (3—4 vagy hat hónapot) amely alatt az elégtételadásnak meg kellett történnie.²²⁰ Az igazságszolgáltatás megtagadásának ez az eredeti fogalma meglehetősen szűkre szabott terjedelmű és ez a későbbiekben egyre kevésbé volt elegendő arra, hogy az igazságszolgáltatás visszaéléseivel szemben megfelelő védelmet nyújtson a külföldiek számára, akiknek a száma először a bevándorlás, majd később a turizmus fejlődése következtében is erősen növekedni kezdett. Ugyanekkor bizonyos politikai okok miatt az államok egy részének érdekévé vált, hogy az igazságszolgáltatás megtagadását minél megszorítóbb módon értelmezzék. A diplomáciai védelem nyújtása ugyanis — mint arról már a Calvo-elmélet tárgyalásakor szó esett — igen sokszor nyújtott ürügyet a nagyhatalmak számára arra, hogy kisebb és gyengébb államok belső ügyeibe avatkozzanak bele. A Calvo-záradék alkalmazása a beavatkozás lehetőségét a *denegatio justitiae* esetére korlátozta, ennél fogva ez utóbbinak minél szűkebb értelmezése szolgált eszközként a beavatkozás lehetőségének csökkentésére. Az igazságszolgáltatás megtagadásának ez a leszűkítése főleg a latin-amerikai nemzetközi jogi irodalomban és állami gyakorlatban fordul elő. Így C. Diaz Cisneros argentin nemzetközi jogász a *denegatio justitiae* fogalmát a következőképpen határozza meg: „Az igazságszolgáltatás megtagadása a külföldiek akadályozását, vagy meggátolását jelenti abban, hogy szabadon, ugyanolyan feltételek mellett vegyék igénybe a bíróságokat mint a belföldiek. Az igazságszolgáltatás megtagadása vagy indokolatlan késleltetése mindig megszorítva értelmezendő azon állam szuverenitásának javára, ahol a *vita* (*disidencia*) keletkezett.”²²¹ Ilyen leszűkített értelemben határozták meg néha az államon belüli jogban is az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmát az USA beavatkozásaitól gyakran szenvedő közép- és dél-amerikai államok, így pl. 1886-

²¹⁷ J. Westlake: I. m. o.

²¹⁸ Idézi Ch. de Vissher: *Le déni de justice*, 372. old.

²¹⁹ Lásd Politis jelentését, *Annuaire de l'Institut de Droit International*, 1934. 27. old.

²²⁰ Ch. de Vissher: *Le déni de justice*, 372. old.

²²¹ C. Diaz Cisneros: *Derecho internacional publico*. Buenos Aires, 1966. Segunda edicion, Tomo II. 137. old.

ban El Salvador és Costa-Rica, 1895-ben Honduras stb. Ezek a latin-amerikai törvények kizárólag csak a bírói határozat meghozatalának megtagadását tekintik az igazságszolgáltatás megtagadásának és kimondják, hogy az a tény önmagában kizárja ez utóbbi megállapítását, ha a bíróság határozatot hozott még ha ez a határozat rosszhiszemű (iniquitous) vagy jogsértő is.²²² Más okból ugyan, de meghatározza a déni de justice fogalmát a Code Civil is Franciaországban, amely szerint ezt a cselekményt a bíró akkor követi el, ha az ítélezést a törvény hallgatása, homályossága vagy elégtelensége ürügyén utasítja el.²²³ A latin-amerikai országok belső jogszabályaiban megfogalmazott déni de justice tulajdonképpen szinte kizárja a bírói döntések miatti felelősséget, hiszen nem említi az állam felelősségét arra az esetre nézve, ha az ítélet ellentétes az állam nemzetközi kötelezettségeivel, azaz ha a bíró döntést hozott, már nem követ el igazságszolgáltatás megtagadását, a Calvo-záradék szerint viszont ha nincs denegatio justitiae, úgy nem jogos a diplomáciai védelem sem, diplomáciai védelem hiányában viszont az egyént ért sérelem esetén nem érvényesíthető a nemzetközi jogi felelősségi igény, következképpen nincs nemzetközi jogi felelősség. Egy nemzetközi jogintézménynél az ezzel kapcsolatos belső jogi megfogalmazások ugyan nem lehetnek meghatározóak, a denegatio justitiae esetén azonban a latin-amerikai államok belső jogi felfogása mégis bizonyos szerepet játszott. A hágai kodifikációs konferenciát ugyanis egy salvadori jogász, Gustavo Guerrero jelentése készítette elő, aki a hagyományos latin-amerikai felfogást fejtette ki jelentésében az igazságszolgáltatás megtagadásával kapcsolatosan, ez azonban nem vált általánossá a nemzetközi jog kodifikációja során. A Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetében már konkrétabb és bővebb meghatározást használ. Eszerint az állam a következő esetekben felel meg az igazságszolgáltatás megtagadása miatt:

5. cikk: „1. Amikor az idegenek védelmében szükséges bíróságok nem léteznek, vagy nem működnek;

2. Amikor a bíróságokat a külföldiek nem vehetik igénybe;

3. Amikor a bíróságok nem nyújtják a megfelelő igazságszolgáltatás biztosításához nélkülözhetetlen garanciákat.”²²⁴

A hágai kodifikációs konferenciára elkészített 5. és 6. számú vitaalap foglalkozik az igazságszolgáltatás megtagadásával és annak összesen hat esetét sorolja fel. Ez a meghatározás jóval túlmegy a Guerrero-jelentésben foglaltakon és elveti a dél-amerikai koncepciót. A vitaalapok a Nemzetközi Jogi Intézet tervezetétől eltérő, másrészt ahhoz képest szélesebb körű definíciót

²²² Így pl. az 1886. szept. 29-én Salvadorban kelt törvény 40. cikke a következő meghatározást adta: „By denial of justice is to understood only the case when the judicial authority refuses to make a formal declaration upon the principal subject or upon any incident of the suit in wich he may have cognizance or wich is submitted to his cognizance. Consequently the fact alone that the judge may have pronounced a decision or sentence, in whatever sence it may be, although it may be said that the decision is iniquitous or given in express violation of law, cannot be alleged as a denial of justice.” (Lásd *C. Th. Eustathiadés: La responsabilité internationale de l'État pour les actes des organes judiciaires et le problème du déni de justice en droit international*. Paris, 1936. Tome I. 118. old.)

²²³ A 4. cikk kimondja: „Le juge qui refuserait de juger, sous prétexte du silence, de l'obscurité ou l'insuffisance de la loi, pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice.”

²²⁴ *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1927. Paris III. 331—332. old.

adnak amennyiben a déni de justice esetei közé sorolja a következő lehetőségeket is: Ha a jogerős bírói határozat nem egyeztethető össze egy szerződésből eredő vagy más más nemzetközi kötelezettségekkel; továbbá ha a bíróság részéről visszaélésnek tekinthető (abusif) késedelem áll be. Az igazságszolgáltatás megtagadásának egyéb eseteit a vitaalapok a Nemzetközi Jogi Intézet tervezetéhez hasonlóan határozzák meg azzal az eltéréssel, hogy itt az idegenek védelméhez szükséges bíróságok hiánya nincs külön említve.²²⁵ Az Amerikai Nemzetközi Jogi Intézet 1925-ben készített tervezete szerint az igazságszolgáltatás megtagadása akkor áll fenn, ha a bíróságok jogellenesen akadályokat gördítenek az idegenek jogainak érvényesítése elé, vagy visszautasítják jogaik elismerését, továbbá ha az eljárás során a hatályos eljárásjog alapvető szabályait sértették meg és ez ellen már nincs jogorvoslati lehetőség.²²⁸

Mielőtt az ENSZ által folytatott kodifikáció eredményeit megvizsgálánk, tekintsük át a nemzetközi jogtudomány és a nemzetközi bíraskodás megállapítását az igazságszolgáltatás megtagadásával kapcsolatosan. Itt a kodifikációs tevékenység során kiütköző eltéréseknél sokkal nagyobb differenciát találunk. Ami a jogtudományt illeti, az igazságszolgáltatás megtagadását egyesek igen tág értelemben használják. Így pl. F. Nielsen erről így ír: „Az igazságszolgáltatás megtagadása kifejezést csupán a kormány igazságszolgáltatási hatóságainak jogtalan (wrongful) aktusainak megjelölésére szokás használni. De hasznos és logikus lenne az államigazgatási, törvényhozó vagy igazságszolgáltatási hatóságokkal szemben támasztott panaszok miatti diplomáciai védelem általános alapjának (general ground) tekinteni.”²²⁷ Hasonló tág értelmet tulajdonít a denegatio justitiae-nek Ch. Ch. Hyde is, aki szerint ez felöleli mindazokat az akár tevessel, akár mulasztással bármely állami szerv részéről elkövetett nemzetközi jogsértéseket, amelyek külföldieknek károkat okoznak.²²⁸ Az idézett nézetek tulajdonképpen minden, az egyén sérelmére okozott nemzetközi jogsértést ide sorolnak, a többségi vélemény azonban ennél szűkebb értelmet tulajdonít az igazságszolgáltatás megtagadásának. K. Strupp egyezménytervezete szerint az igazságszolgáltatás megtagadása akkor áll fenn, ha a külföldinek megtagadják a bíróság igénybevételét, vagy ha az

²²⁵ Az idézett két vitaalap szövege egyébként a következő:

„Base de discussion no. 5.

La reponsabilité de l'État se trouve engagée si le dommage subi par un étranger résulte du fait:

1. Que cet étranger s'est vu refuser l'accès aux tribunaux pour défendre ses droits/
2. Qu'une décision judiciaire définitive est incompatible les obligations découlant d'un traité ou les autres obligations internationales de l'État;
3. Ou il y a eu retard abusif de la part des tribunaux;
4. Que le contenu d'une décision judiciaire est manifestement inspiré par la malveillance à l'égard des étrangers comme tels ou comme ressortissants d'un État déterminé.

Base de discussion no 6.

La responsabilité de l'État se trouve engagée si le dommage subi par un étranger résulte du fait que la procédure et le jugement sont entachés de défectuosité impliquant que les tribunaux qui ont statué n'offraient pas les garanties indispensables pour assurer une bonne justice.” (Annuaire, 1956. II. 224. old.)

²²⁶ Lásd Annuaire, 1956. II. 227. old.

²²⁷ F. Nielsen: International Law applied to Reclamations mainly in Cases between the United States and Mexico. 1933. Washington, 11. old.

²²⁸ Charles Ch. Hyde: International Law, chiefly as Interpreted and Applied by the United States. 2. ed. Boston, 1951. Vol. II. 909. old.

az igénybevétel a fennálló nemzetközi kötelezettségekkel ellentétes feltételeknek van alávetve. Álláspontja szerint az állam felelős ezenkívül bíróságainak szándékos késedelme miatt is.²²⁹ Az idézett nézet az igazságszolgáltatás megtagadását mint nemzetközi jogellenes tevékenységet csupán mint a bíróságok tevékenységét tekinti. Hasonló álláspontot van E. Root is.²³⁰ D. Anzilotti ugyancsak a bíróság részéről látja megvalósíthatónak az igazságszolgáltatás megtagadását és annak megvalósítását két esetre korlátozza: Az egyik, ha a külföldi nem veheti igénybe az államon belüli bíróságot, a másik eset, ha megszegték az igazságot az ítéletben és a per lefolytatásában. Nézete szerint az első esetben az állam nemzetközi kötelezettségének nyílt a második esetben rejtett (dissimuléé) végre nem hajtásáról van szó.²³¹ L. Cavaré francia jogász az igazságszolgáltatás megtagadását szintén a bíróságok tevékenységének tekinti és annak szerinte három változata van: a) A bíróságok igénybevételének megtagadása, b) az idegent sértő hibás (défectueuse) bírói eljárás, e) a külföldit sértő szabálytalan (irrégulière) ítélet.²³² Ez utóbbi eset akkor fordul nézete szerint elő, ha a bírói tévedés szándékos, túlságosan durva vagy nem menthető.²³³

Mások nem korlátozzák a déni de justice kifejtésének lehetőségét a bíróságokra, hanem általában az igazságszolgáltatás hiányosságairól beszélnek, mint pl. Oppenheim, vagy Ch. de Vissler.²³⁴ Sajátos álláspontot foglal el C. Eagleton egyik cikkében. Először kifejti, hogy tévedés lenne azt hinni, hogy az igazságszolgáltatás megtagadása kizárólag bírói jellegű lenne, vagy hogy minden a bíróság által elkövetett jogtalanságot így kellene nevezni, majd leszögezi, hogy denegatio justitiae-nek minősül az is, ha a bíróság igénybevételét a végrehajtó hatalom, vagy a törvényhozás aktusa akadályozza a külföldi előtt.²³⁵ Itt tulajdonképpen az értelem olyan leszűkítéséről van szó, amely a fogalmat a szó nyelvtani jelentésére vezeti vissza, hiszen e szerint az igazságszolgáltatás megtagadása csupán a bíróság igénybevételének megtagadását jelenti, ezt azonban akár jogalkotási aktussal is el lehet követni. Másfelől Eagleton felfogásából következőleg polgári per esetén az igazságszolgáltatás megtagadását csak a felperessel szemben lehet elkövetni, tehát azzal szemben, aki a bíróságot igénybe akarja venni. Mi a helyzet viszont, ha az állam az alperes idegennel szemben követ el jogsértést? Az előbbi fogalom alapján az nem lehet denegatio justitiae, de Eagleton is érzi, hogy

²²⁹ A tervezet 6. cikke így szól: „Die Haftung eines Staates für Gerichte tritt nur dann ein, wenn diese sich einer vorsätzlichen Rechtsbeugung oder Rechtsverschleppung schuldig gemacht haben.

Eine Rechtsbeugung liegt namentlich dann vor wenn Staatsfremden der Zugang zu den Gerichten verwehrt oder bestehenden völkerrechtlichen Verpflichtungen zuwider von besonderen Voraussetzungen abhängig gemacht wird.” (K. Strupp: Das völkerrechtliche Delikt, 32. old.)

²³⁰ E. Root: The basis of protection to citizens residing abroad. AJIL. 1910. 526. old.

²³¹ D. Anzilotti: La responsabilité internationale des Etats à raison des dommages soufferts par des particuliers. R. G. D. I. P. 1906. 25. old.

²³² L. Cavaré: Le droit international public positif Paris, 1969. II. 539. old.

²³³ L. Cavaré: I. m. II. 543. old.

²³⁴ Az általa adott fogalom a következő: „Az idegenek jogi védelmére vonatkozó nemzetközi kötelezettség megszegése az állam részéről, mely az igazságszolgáltatási funkció szervezetében vagy gyakorlásában jelentkező bármiféle mulasztásban (défaillance) nyilvánul meg.” (I. m. 390. old.)

²³⁵ C. Eagleton: Denial of justice in international law. A. J. I. L. 1928. 545—

azért ilyen esetben is származhat állami felelősség, ezt nevezi „nyilvánvaló igazságtalanságnak” (manifest injustice) amely miatt az állam ugyancsak felelős.²³⁶

Az igazságszolgáltatás megtagadásának a nemzetközi jogi irodalomban néha szokás egy olyan értelmet is tulajdonítani, hogy az tulajdonképpen a külföldi állampolgárok jogi védelmére vonatkozó nemzetközi kötelezettség megsértése, olyan esetben, amikor az állam nem nyújtja a „nemzetközi standard” által megkívánt védelmet. Ezen a nézetten van pl. J. L. Brierly, aki szerint az állam, amelynek igazságszolgáltatása nem éri el a nemzetközi jognál megfelelő színvonalát, vétkes (guilty) az igazságszolgáltatás megtagadásában.²³⁷ Az idézett nézetek tehát nemcsak a külföldinek okozott jogsértés minőségében nem egyeznek meg, hanem abban is eltérők, hogy a denegatio justitiae milyen állami szerv tevékenysége lehet.

Az igazságszolgáltatás megtagadásával kapcsolatosan érdemes megvizsgálni a bilaterális szerződések rendelkezéseit az államok és a választott bíróságok gyakorlatát is, mivel az igazságszolgáltatás megtagadásával kapcsolatos szokásjogi szabályok kialakításában ezek jelentős szerepet játszottak. A gyakorlatban több, különböző magatartást minősítettek igazságszolgáltatás megtagadásának. A nemzetközi jogi irodalomban gyakran idézett Martini ügyben az eljáró olasz—venezuelai választottbíróság 1930. május 3-án hozott döntésében általános és elvi jelleggel vizsgálta az igazságszolgáltatás megtagadásának lehetséges eseteit, ezek az ítélet szerint a következők: a) Ha az állam megakadályozza abban a külföldieket, hogy jogaikat a bíróságok igénybevitelével megvédjék; b) ha egy végleges és fellebbezhetetlen bírói döntés összeegyeztethetetlen az állam szerződésből eredő, vagy más nemzetközi jog kötelezettségeivel; c) ha megbocsáthatatlan késedelem van az igazságszolgáltatási eljárásban; d) ha a bírósági döntést az idegenek mint olyanok, vagy mint egy meghatározott állampolgárai elleni nyilvánvaló rosszindulat sugallta; e) ha az idegen által elszenvedett kár formailag érvénytelen (viciée) eljárás vagy egy olyan súlyos hibát tartalmazó ítélet eredménye, amely az igazságszolgáltatás megszervezéséhez szükséges garanciák hiányát jelenti.²³⁸ Az egyes, konkrét ügyekben hozott választott bírósági döntésekből az igazságszolgáltatás megtagadásának ugyancsak többféle változata állapítható meg, ezek többé-kevésbé hasonló eseteket jelentenek mint az idézett, elvi jellegű választott bírósági döntés.

a) *A külföldi állampolgárok megfosztása attól a joguktól, hogy az őket ért jogsérelem esetén a helyi bíróságokhoz forduljanak.* Az igazságszolgáltatás megtagadásának ez a legszűkebb és az elnevezéssel leginkább egybevágó megjelenési formája főleg régebben fordult elő, amikor a külföldiek jogi helyzete és a velük való bánásmód szabályai egyértelműen nem alakultak ki. A külföldiek helyzetének tisztázása és velük kapcsolatosan az igazságszolgáltatás megtagadásának kiküszöbölése érdekében számos kétoldalú szerződés jött létre, amely a külföldiek számára is biztosítja a bíróságokhoz való fordulás jogát. Ilyen tartalmú szerződések kötött pl. Franciaország már 1834-

547. old.

²³⁶ C. Eagleton: I. m. 553. old.

²³⁷ J. L. Brierly: The Law of Nations, Oxford, 1928. 1939. old.

²³⁸ L. Cavaré: I. m. II. 538. old.

ben Bolíviával, 1846-ban Chilével, 1862-ben Spanyolországgal stb.²³⁹ Hasonló szerződések más országok között is létrejöttek, pl. az Ausztria és Csehszlovákia között 1921. május 4-én kötött kereskedelmi egyezmény, amelynek 5. §-a a külföldiekkel kapcsolatosan kimondta, hogy azok akadálytalanul igénybevehetik a bírói jogsegélyt, érdekeik védelmére szabadon választhatnak ügyvédek vagy képviselőket.²⁴⁰ A bíróság igénybevételével kapcsolatosan vetődik fel az a kérdés, hogy a külföldiektől a perköltségek fedezésére szolgáló és előzetesen megkövetelt összeg, az ún. cautio iudicatum solvi megfizetése mennyiben tekintendő olyan megkülönböztetésnek, amely az igazságszolgáltatás megtagadásának minősül. Az ilyen biztosíték megkövetelése — amennyiben egy bárki által megfizethető összegről van szó — nyilván önmagában nem jelentheti az igazságszolgáltatás megtagadását, azonban ha ez megakadályozná abban, hogy jogait érvényesítse, úgy denegatio justitiae-nek kell minősíteni.²⁴¹

b) Az eljárás szándékos, indokolatlan elhúzása adott esetben ugyancsak az igazságszolgáltatás megtagadásának minősülhet, amint erre a már idézett kodifikációs tervezetek egy része is utalt. Ilyen értelmű választott bírósági döntésekkel is találkozunk, így pl. egy Olaszország és Perzsia között 1881-ben hozott választott bírósági döntés egy egyébként igazságos bírói ítélet miatt azért ítelt kártérítést, mert az eljárás szokatlan késedelemmel (8 év alatt!) került lefolytatásra.²⁴² Az állam nemzetközi jogi felelőssége szempontjából lényeges lenne annak eldöntése, hogy mi minősül az eljárás indokolatlan elhúzásának, azaz mennyi az az idő, aminek eltelte után az állam a polgárának diplomáciai védelmet nyújthat. Az egyes választott bírósági döntések vizsgálata erre nem ad egyértelmű választ. Egy Nagy-Britannia és Franciaország között 1931-ben hozott választott bírósági ítélet nem határozott meg időt, hanem csak azt az elvet mondta ki, hogy jogos a védelem nyújtása a külföldi számára, ha letartóztatását „a szükséges mértéken túl” fenntartják.²⁴³ Egy másik ítélet, éppen a letartóztatás időtartamával kapcsolatosan megállapítja, hogy erre nincs szabály a nemzetközi jogban.²⁴⁴ Két angol hajónak a venezuelai hatóságok által történt lefoglalásával kapcsolatosan a brit kormány jegyzéke igazságszolgáltatás megtagadásának minősítette azt a körülményt, hogy a venezuelai bíróság 3 év alatt nem hozott döntést a hajók ügyében, míg egy másik, Nagy-Britannia és Mexikó között keletkezett ügyben az eljáró döntőbíróság 9 évi időtartamot minősített indokolatlan késedelemnek.²⁴⁵ Az idegen állampolgár ügyének szándékos és jogtalan halogatásával kapcsolatosan *nem lenne helyes, ha valamely, a nemzetközi jog által meghatározott időtartamot állítanánk fel.* Az egyes államok büntető és polgári eljárásjoga végül is *eltérő határidőket állapít meg* és nyilvánvaló, hogy az állam felelősségét ehhez, nem pedig valamilyen nemzetközi standardhoz kell igazítani. Ha viszont nincs nemzetközi jogszabály, amely leszögezné, hogy mi az az idő-

²³⁹ Vö. C. Th. Eustathiades: I. m. I. 143. old.

²⁴⁰ Uo.

²⁴¹ D. Anzilotti: La responsabilité internationale, 23. old.

²⁴² H. La Fontaine: Pasicrisie Internationale, 1902. 343. old.

²⁴³ C. Th. Eustathiades: I. m. I. 165—166. old.

²⁴⁴ „International law sets no time limits for the detention of an accused before being formally remitted to the Judicial Authorities...” (Idézi C. Th. Eustathiades: I. m. I. 165. old.)

²⁴⁵ Az idézett jogeseteket és más példákat lásd C. Th. Eustathiades: I. m. I. 156—161. old.

tartam, amelyen belül az idegen állampolgár ügyének tárgyalását a bíróságnak vagy más illetékes hatóságnak be kell fejeznie, úgy erre nézve csak az állam *belső joga*, azaz a büntető, a polgári vagy az államigazgatási eljárásjogi szabályok lehetnek irányadóak. Ezen túlmenően felvetődnek azonban olyan kérdések, amelyek a mai korban bizonyos újabb szabályok statuálását sürgetik. Ezek az újabb problémák a rohamosan növekvő turizmussal kapcsolatosak. Az állam területén tartózkodó külföldiek legnagyobb része ma számos országban autós turista, aki csak pár napot tölt külföldön és szabadsága leteltével gyorsan igyekszik haza. Az ilyen turistákkal szemben az egyes államok belső jogában szokásos több hetes vagy éppen hónapos határidők alkalmazása az eljárás lefolytatására igen előnytelen még akkor is, ha formailag megfelel a jognak. Az egyenlő elbánás elvének merev érvényesítése ilyen esetben egyenlőtlen viszonyokra alkalmazott egyenlő jogot jelent, ami végül is egyenlőtleniséget eredményez. Ennek megfelelően tehát a külföldiek egyenlőségét az ebből a szempontból kedvezőtlen helyzetüket kiegyenlítő kedvezmény megadása, vagyis a soronkívüliség biztosítása valósítaná meg.

c) Az eljárás lefolytatására vonatkozó jogszabályok nyilvánvaló megszegése számos esetben szintén úgy minősült, mint amely maga után vonja az állam nemzetközi jogi felelősségét, ha azt egyes döntések ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy önmagában az eljárási szabályok megszegése nem mindig minősül az igazságszolgáltatás megtagadásának.²⁴⁶ Arra nézve, hogy pontosan milyen szabályszegések minősülnek igazságszolgáltatás megtagadásának nem lehet az egyes jogesetekből egyértelmű következtetést levonni, a gyakorlatban déni de justice-nek minősítették, ha a vádlottal nem közölték, hogy mivel vádolják; ha nem hallgatták meg a számára kedvező tanúkat,²⁴⁷ vagy hamis tanúvallomások alapján ítélték el,²⁴⁸ ha nem engedték meg a külföldinek, hogy előadja bizonyítékait,²⁴⁹ ha jogtalanul tartóztatták le²⁵⁰ stb. Nincs másfelől *denegatio justitiae* akkor, ha a külföldre ugyanolyan módon alkalmazzák az eljárásjogi szabályokat, mint a belföldiekre. Ezt az elvet erősítette meg a Hamburgi Senatus 1864-ben hozott döntése egy brit—perui vitában.²⁵¹

²⁴⁶ Így egy 1929-ben hozott választott bírósági döntés kimondja: „The commission in considering the alleged denial of justice must rely upon matters of substance rather than on matters of form inasmuch as the existence of some irregularities in the proceedings against an offender does not necessarily constitute ground in itself to justify the declarations of such denial of justice.” (Vö. *C. Th. Eustathiades*: I. m. I. 168. old.)

²⁴⁷ Így pl. egy Nagy-Britannia és Venezuela közötti ügyben, a brit megbízott kifogásolta a venezuelai bíróság ítéletét, amelyet egy brit hajó kapitánya ellen hozott, mivel a bíróság nem hallgatta ki a legénységet azon a címen, hogy az elfogult kapitánnyal és a hajótulajdonossal szemben.” (Vö. *La Pradelle-Politis*: I. m. II. 560—561. old.)

²⁴⁸ Erre hivatkozott Németország egy Haiti elleni panasz során. (Lásd *Revue Générale de Droit International Public*, 1898. 104. old.)

²⁴⁹ „Toute-fois, toute infraction manifeste des principes de la justice naturelle comme par exemple le refus d'entendre la partie intéressée ou de lui donner l'occasion de produire ses moyens de preuves, équivaut à un déni de justice absolu.” (Idézi *C. Th. Eustathiades*: I. m. I. 172. old.)

²⁵⁰ Így pl. a választott bíró kártérítésre kötelezte Hollandiát, mert a holland hatóságok jogtalanul tartóztatták le egy külföldi hajókapitányt, akiről kiderült, hogy a cselekményt a nyílt tengeren és nem a holland vizeken követte el. (Vö. *L. Cavaré*: I. m. II. 541. old.)

²⁵¹ Vö. *De Lapradelle—N. Politis*: I. m. Tome II. 319., 329—330. old.

d) *A tettesek üldözésének elmulasztása.* Gyakorta előfordult az is, hogy az igazságszolgáltatás megtagadásának minősítették, ha büntetőügyben a külföldi sérelmére elkövetett bűncselekmény esetében a bíróság vagy a bűnüldöző hatóság nem járt el a tettesekkel szemben. Itt az a büntetőjogi elv került fokozott hangsúlyozásra, hogy a büntetésnek — többek között — célja a sértettnek nyújtandó elégtétel is. Ugyanilyen megfontolások miatt minősítették egyes döntések igazságszolgáltatás megtagadásának azt is, ha a külföldi sérelmére elkövetett cselekmény tettese csak enyhe büntetést kapott. Így pl. a múlt század végén amikor török rendőrök egy német matrózt jogtalanul letartóztattak és sötétzárkába csuktak és amikor az elkövető rendőröket a másodfokon eljáró galatai török bíróság felmentette, Németország az esetet „nyilvánvaló igazságszolgáltatás megtagadásának” (un flagrant déni de justice) minősítette.²⁵² Az Egyesült Államok és Mexiko közötti vitát eldöntő döntőbíróóság egy 1930-ban hozott ítéletében úgy foglalt állást, hogy az elkövetett bűncselekménnyel arányban nem álló büntetés igazságszolgáltatás megtagadását jelenti.²⁵³ Ugyanígy minősítettek más választott bírósági döntések, ha az idegen javára hozott polgári jogi ítéletet nem hajtották végre. Ezt az elvet szögezi le egy Nagy-Britannia és Mexiko közötti vitában hozott döntőbíróági ítélet, amelyik kimondja: „Ha egy külföldi miután megnyert egy pert és az ítélet végrehajtásának óhajtván azokhoz a nem bírói hatóságokhoz fordul, amelyeknek — az államok többségében — feladata a polgári törvényszékek ítéleteinek a végrehajtása és ha ezek a hatóságok visszautasítják a kérés támogatását vagy azt határnap nélkül elhalasztják, a szóbanforgó külföldi állampolgár megalapozottan léphet fel az igazságszolgáltatás megtagadása vagy rendellenes késedelem miatt.”²⁵⁴ Hasonló álláspontra helyezkedett Németország és Mexiko között 1882-ben megkötött szerződés 18. cikke, amely szerint a jogerős ítélet végre nem hajtása esetén diplomáciai fellépésnek van helye.²⁵⁵ A gyakorlatban az is előfordult, hogy a választott bíróság az amnesztia megadását is kifogásolta, így Van Vollenhoven az amerikai—mexikói döntőbíróóság elnöke ezzel kapcsolatosan kijelentette: „...nincs kétség afelől, hogy egy bűncselekménynek amnesztiában való részesítése a nemzetközi jogban ugyanolyan eredményre vezet, mintha nem büntetnék a bűncselekményt, vagy nem hajtanák végre a büntetést vagy megbocsátanak a bűncselekményt. Ha ez bizonyított lenne, úgy, közvetett felelősséget alapozna meg Mexiko terhére.”²⁵⁶

e) *Felelősség a bírói tévedések miatt és az ún. nyilvánvaló igazságtalanság kérdése.* Az eddig tárgyalt esetekben az állam igazságszolgáltatási szerveinek felelőssége mindig formai okokon, azaz az eljárásjogi szabályok megszegésén alapult. A nemzetközi jogtudományban és az állami gyakorlatban gyakran felbukkan az a nézet, amely az igazságszolgáltatás megtagadásában kizárólag ilyen eljárásjogi szabálysértést lát, így ezen a nézeten van A. Ulloa, aki szerint a bírói tévedés teljesen különbözik a déni de justice-től.²⁵⁷ A kül-

²⁵² Lásd C. Th. Eustathiades: I. m. I. 182. old.

²⁵³ „The Commission holds that, following its own precedents and the international precedents relating to the subject the imposition of a penalty inadequate to the crime committed constitutes a denial of justice...” (A. J. I. L. 1932. 425. old.)

²⁵⁴ A. J. I. L. 1934. 176. old.

²⁵⁵ Vö. C. Th. Eustathiades: I. m. I. 194. old.

²⁵⁶ C. Th. Eustathiades: I. m. I. 199. old.

²⁵⁷ A. Ulloa: Derecho internacional publico. Madrid, 1957. Cuarta edición II. 264. old.

földi állampolgár számára azonban ugyanilyen, ha nem nagyobb hátrány származik abból is, ha őt az eljárásjogi szabályok teljes betartásával ugyan, de igazságtalanul, bírói tévedés miatt marasztalják el. Ez a helyzet áll elő pl. ha egy külföldit szabályszerű eljárással elítélnék egy cselekmény miatt, amely ugyan bűncselekmény, de azt nem ő követte el. A külföldivel szemben ilyenkor igazságtalanságot követnek el, ami egyben jogtalan is. A bíróság ebben az esetben a tettes személyét illetően van tévedésben, a tévedés tehát a tényekben van. A bírói tévedés ezenkívül lehet jogbeli tévedés is, így pl. az eljáró hatóság azt hiszi, hogy kiterjed az ügyre a joghatósága, holott ezt valamely államon belüli vagy nemzetközi jogszabály kizárja. A felvetődő kérdés tehát, hogy a bírói tévedés miatt felelősséggel tartozik-e az állam?

A nemzetközi jogtudomány erre a kérdésre tagadólag válaszol. Így pl. G. Scelle az igazságszolgáltatás megtagadásáról szólva kifejti, hogy az magával vonja az állam nemzetközi jogi felelősségét, de nem következik ugyanez egy téves ítéletből, mely a közintézmények működéséből eredő kockázat egyik formája.²⁵⁸ L. Cavaré hasonló véleményen van mikor azt mondja, hogy az állam felelősséggel tartozik a nemzetközi jogot sértő bírósági ítélet miatt, de nem felel az „egyszerű bírói tévedés” miatt.²⁵⁹ Hasonló álláspont jut kifejezésre továbbá a nemzetközi bíraskodás gyakorlatában is, az Állandó Nemzetközi Bíróság a Lotus ügyben kimondta: „Az a tény, hogy a bírói hatóságok tévedtek a konkrét esetben alkalmazható és a nemzetközi joggal összhangban álló törvényes rendelkezések kiválasztásában, csak a belső jogra vonatkozik és csak abban a mértékben érdekli a nemzetközi jogot, amennyiben egy szerződéses szabály, vagy a déni de justice lehetősége jönne figyelembe.”²⁶⁰ A Harvard egyetem 1929. évi tervezetének 9. cikke hasonló álláspontra helyezkedik, amikor a belső bíróság tévedését nem tekinti az igazságszolgáltatás megtagadásának és ezzel együtt a felelősséget megalapozó körülménynek ha az nem eredményez nyilvánvaló igazságtalanságot (manifest injustice). A tudományos nézeteknek és a gyakorlatnak megfelelően Garcia Amador az ENSZ-ben folyó kodifikáció során készített második jelentésében kizárta az állam felelősségét a bíróságok tévedése miatt.²⁶¹ A bírói tévedések miatti állami felelőtlenység hangsúlyozása mellett a nemzetközi jogtudomány és a kodifikáció is ugyanakkor vagy az igazságszolgáltatás megtagadásához sorolja, vagy azzal egyenértékű, az állam nemzetközi felelősségét megalapozó cselekménynek tekinti a „nyilvánvalóan igazságtalan” döntést vagy határozatot. A „nyilvánvaló igazságtalanság” fogalmát — mint előbb már láttuk — Eagleton akkor látja megvalósítottnak, ha a bíróság az alperessel szemben követ el jogsértést, ami nézete szerint kívül esik az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmán. Más nézetek a nyilvánvaló igazságtalanságot a déni de justice egyik esetének fogják fel. Így pl. le Fur szerint a nyilvánvalóan igazságtalan ítélet (jugement notoirement injuste) egyik azon három feltevésnek, amelyek a déni de justice-t alkotják.²⁶² A nyilvánvaló igazságtalanságot

²⁵⁸ G. Scelle: Précis de droit des gens. Principes et systématique, Paris, 1934. 2. partie 95. old.

²⁵⁹ L. Cavaré: I. m. II. 543. old.

²⁶⁰ Publications de la Cour Permanente de Justice Internationale Série A. no 10. 24. old.

²⁶¹ „Quel que soit le caractère du jugement ou de la décision, les „erreurs judiciaires” ne rentrent pas dans les cas de responsabilité prévus au présent article.” (Annuaire, 1957. II. 123. old.)

²⁶² Le Fur: Précis de Droit International Public Paris, 1933. 360. old.

az igazságszolgáltatás megtagadása egyik esetének tekinti D. Anzilotti is, aki szerint „a déni de justice nemcsak a bíróság igénybevételének megtagadásában nyilvánul meg, hanem létrejön akkor is, ha a per lefolytatása során és a kihirdetett ítéletben az igazság nyilvánvaló hiánya (manque évident de justice) állapítható meg.”²⁶³ Az idézett álláspontokból azonban nem tűnik ki pontosan és egyértelműen, hogy mit kell nyilvánvaló igazságtalanság alatt érteni. Abból a tényből, hogy az állami gyakorlat és a jogtudomány a bírói tévedést nem tekinti nyilvánvaló igazságtalanságnak az következik, hogy itt az igazságtalanságot nem a szó hétköznapi értelmében kell érteni. A szó közönséges értelmében ugyanis az igazságtalanság nyilvánvaló, ha pl. valakit ártatlanul ítélték halálra és ez fennáll akkor is, ha az eljáró bíróság téved, azaz teljesen jóhiszemű, tehát nem justizmordról van szó. A nyilvánvaló igazságtalanság nemzetközi jogban használatos fogalma a köznapi értelemnél szűkebb terjedelmű. Így pl. G. Fitzmaurice szerint a jogban vagy a tényekben való bírói tévedés még akkor sem vonja maga után az állam nemzetközi jogi felelősségét, ha egy komoly (súlyos) igazságtalanságot eredményezett és a jóhiszemű tévedés nem szolgálhat alapul diplomáciai beavatkozásra. Ezzel szemben, ha a bíróság előítélet, csalárdság vagy külső nyomás (by bias, fraud, or external pressure) hatására cselekedett, vagy az ítélet nem volt pártatlan, úgy ez maga után vonja az állam felelősségét.²⁶⁴ E. Borchard a fogalom tartalmáról a következőket írja: „... az államon belüli törvény hamis értelmezésére alapított ítélet elvben nem vonja maga után az állam nemzetközi felelősségét, ha ezt az értelmezést a bíróság *jóhiszeműen* (kiemelés az eredetiben N. K.) végezte. A felelősség csak akkor áll be, ha a bíróság a jog alkalmazásában tévedett, vagy ha a kérdéses törvény sérti az állam nemzetközi jogi kötelezettségeit, vagy ha ezt a törvényt a bíróság szándékosan és rosszhiszeműen mellőzte, vagy értelmezte hamisan.”²⁶⁵ K. Strupp hasonlóan látja a kérdést, szerinte a nyilvánvaló igazságtalanság akkor következik be, ha a bíróság rosszindulatot tanúsít általában a külföldiekkel, vagy egy konkrétan meghatározott állam polgáraival szemben.²⁶⁶ Az eljáró hatóság rosszhiszeműségét tekinti a felelősség alapjának számos választott bírósági döntés is, így a Franciaország és Venezuela között keletkezett Fabiani-ügyben a Svájci Konfederáció elnöke mint választott bíró kijelentette: „Végül a bíró erkölcsi meggyőződése az, hogy az igazságszolgáltatás megtagadása, amit Fabianival szemben elkövettek, kivételesen súlyos jellegű, amennyiben az nem egyszerű hanyagság vagy törvénytörések téves értelmezésének eredménye, hanem szándékosan elkövetettnek tűnik.”²⁶⁷ Az Egyesült Államok és Egyiptom között felmerült Salem-ügyben az USA Egyiptomot azzal vádolta, hogy az egyiptomi fellebbezési bíróság Georges Salem amerikai állampolgárral szem-

²⁶³ D. Anzilotti: La responsabilité internationale. 25. old.

²⁶⁴ G. Fitzmaurice: The meaning of the Term Denial of Justice. British Yearbook, 1932. 110—111. old.

²⁶⁵ E. Borchard: Les principes de la protection diplomatique, Bibliothèque Visseriana, Tom III. 25. old. Hasonló különbséget tesz Ch. de Visscher is, aki szerint az állam nem felelős az egyszerű bírói tévedés miatt (le mal jugé), szemben a súlyos és nyilvánvaló igazságtalansággal (l'injustice grave et manifeste) amely súlyos hibát, vagy az idegenekkel szembeni rosszhiszeműséget tételezi fel. (Ch. de Visscher: Le déni de justice en droit international 399. old.)

²⁶⁶ K. Strupp: Die völkerrechtliche Haftung des Staates, insbesondere bei Handlungen Privater, Kiel, 1927. 20. old.

²⁶⁷ H. La Fontaine: Paicicriste internationale 362. old.

ben igazságtalan és részrehajló ítéletet hozott, és ezt a körülményt az amerikai kormány az igazságszolgáltatás megtagadásának minősítette.²⁶⁸ Ugyan-
ebben az ügyben az egyiptomi kormány a következő álláspontot fejtette ki:
„A nemzetközi jogban az államnak a bírói tevékenység gyakorlásával kap-
csolatos felelőssége hagyományosan a legszűkebb: Az igazságszolgáltatás dön-
tései csak akkor vonják maguk után az államnak az ezekért való akár köz-
vetlen, akár közvetett felelősségét, ha az elkövetett hiba súlyos sérelmet,
rosszhiszeműséget, a kötelezettség szándékos elmulasztását vagy egy nyilván-
valóan hibás intézkedést jelent bármely ártatlan ember ellen.”²⁶⁹

A nyilvánvaló igazságtalanság fogalmát a különböző kodifikációs terve-
zetek is a gyakorlat által kimunkált értelemben használják. A Nemzetközi
Jogi Intézet 1927. évi tervezetének VI. cikke kimondja: „Az állam akkor is
felelős, ha az eljárás vagy az ítélet az igazság nyilvánvaló megszegését je-
lenti, nevezetesen ha azt az idegenekkel mint ilyenekkel, vagy mint egy meg-
határozott állam polgáraival szemben tanúsított rosszindulat (malveillance)
sugalmazta.”²⁷⁰ Az Intézet idézett álláspontját szinte szóról-szóra megismételte
a hágai konferenciára készített 5. sz. vitaalap 4. pontja, amely ezt a déni de
justice egyik alapesetének tekintette.²⁷¹

Az ENSZ-ben folyó kodifikáció során F. V. Garcia Amador második je-
lentésében a nyilvánvaló igazságtalanságot az igazságszolgáltatás megtagadá-
sának fogalmába építette be, amely utóbbit úgy határozta meg, mint amely
kiterjed az igazságszolgáltatási szervek minden olyan tevékenységére vagy
mulasztására, amely bizonyos, az igazságszolgáltatással kapcsolatos alapvető
emberi jogok megszegését jelenti. Ennélfogva az állam az igazságszolgáltatás
megtagadása miatt felelős, ha illetékes szervei nem engedik meg a külföl-
dinek, hogy bíróságokhoz vagy más illetékes szervekhez forduljon az alábbi
emberi jogok megsértése esetén: A nyilvános tárgyaláson történő meghallga-
táshoz való jog, az ártatlanság védelméhez való jog, a vádlottnak az a joga,
hogy vele a vádat az általa értett nyelven közöljék, a vádlott joga, hogy vé-
delmét maga lássa el, vagy szabadon válasszon védőt; az a jog, hogy senkit
sem lehet elítélni olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés pillanatában
sem a belső jog, sem a nemzetközi jog szerint nem bűncselekmény; a vádlott
azon joga, hogy ügyében késedelem nélkül döntsenek, vagy hogy szabadlábra
helyezzék.²⁷² Az idézett jelentésben foglalt tervezet szerint továbbá az igaz-
ságszolgáltatás megtagadásának tekinthető az is, ha a bíróság a külföldivel
szemben, annak külföldi volta miatt „közismerten igazságtalan” (notoirement
injuste) ítéletet vagy döntést hozott. Az állami gyakorlatban kialakult és a
kodifikáció során rögzített elvekből következőleg az igazságszolgáltatási aktu-
sok miatti felelősség eltérést jelent az állam más szervei miatti felelősséghez
képest. Amikor ugyanis pl. az államigazgatási szervek aktusai miatti felelős-
ségről van szó, a felelősség megállapításához nem szükséges annak bizonyí-
tása, hogy az állami szerv vétkeken járt el. Ha egy állami tisztviselő hivatalos
minőségében és az állam belső jogának megfelelően eljárva nemzetközi jog-
sértést követ el egy idegen állampolgárral szemben, úgy beáll az állam nem-
zetközi jogi felelőssége. Így pl. a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezeté-

²⁶⁸ Lásd C. Th. *Eusthatiades*: I. m. I. 274. old.

²⁶⁹ C. Th. *Eusthatiades*: I. m. I. 222. old.

²⁷⁰ *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1928. Paris, III. 332. old.

²⁷¹ Lásd a jelen munka 225. sz. jegyzetét.

²⁷² Lásd *Annuaire*, 1957. II. 123—128. old.

nek első cikke szerint az állam felelőssége fennáll függetlenül attól, hogy a kárt okozó állami szerv a törvénynek vagy a felsőbb szerv rendeletének megfelelően vagy azzal ellentétben cselekedett.²⁷³ Az államnak ennek megfelelően fennáll nemzetközi felelőssége akkor is, ha eljáró szerve a nemzetközi jog-sértő cselekményt a belső jognak megfelelően fejtette ki. Ezt az elvet igen sok bírósági döntés²⁷⁴ és hivatalos állami nyilatkozat²⁷⁵ is megerősítette, ez érvényesült a hágai konferencián²⁷⁶ és az ENSZ-ben jelenleg folyó kodifikációs munka során is.²⁷⁷

A bírói tevékenység miatti felelősség alapja — az itt kifejtett elvvel éppen ellentétben — a belső joggal ellentétes magatartás. Annak kimondása ugyanis, hogy az állam nem felel bíróságainak téves ítéletei miatt, de felelős akkor, ha az ítéletet a külföldivel szembeni megkülönböztetés vagy rosszindulat sugalmazta, ez másszóval azt jelenti, hogy a bíróság *vétkezésen* cselekedett. Amikor egy ítélet vagy határozat „nyilvánvalóan igazságtalan”, amikor azt a külföldivel szembeni előítélet vagy rosszindulat hatja át, *ez fogalmilag feltételezi az eljáró hatóság szándékos kötelezettségszegését*. A vétkeiséget feltételezi továbbá minden olyan ítélet hozatala is, amely akár az alapvető emberi jogokban foglalt nemzetközi kötelezettségeket, akár az államon belüli jog bármely szabályát szegi meg. Egy bíróság vagy egy ügyészség nem hivatkozhat sikerrel az említett jogszabályok ismeretének hiányára és ebből következőleg jóhiszeműségére sem, a szabályok nem ismerése ugyan természetesen előfordulhat, ez azonban legalábbis *gondatlanságot, tehát egy vétkeiségi alakzatot tételez fel*. Ezek figyelembevételével azután már könnyűszerrel megvonható a különbség az igazságszolgáltatás megtagadása, a nyilvánvaló igazságtalanság valamint a felelősséget nem eredményező bírói tévedés között.

a) *Igazságszolgáltatás megtagadása akkor áll fenn, ha a külföldivel szemben eljárni hivatott szerv akár szándékosan, akár gondatlanul, tehát vétkezésen, megszegett az eljárás lefolytatására irányadó belső jogi vagy nemzetközi jogszabályt és ezzel az idegen állampolgárnak jogsérelmet okozott.* b) A „nyilvánvalóan igazságtalan” ítélet esetén az eljárást ugyan az eljárési jogszabá-

²⁷³ *Annuaire de l'Institut de droit International*. 1927. III. kötet. 330. old.

²⁷⁴ Így pl. az Állandó Nemzetközi Bíróság 1930-ban adott tanácsadó véleményében megállapította, hogy a nemzetközi jog általánosan elismert elve szerint a szerződést kötő hatalmak viszonylatában a belső törvény nem érvényesülhet a szerződéssel szemben. (*Question des Communautés gréco-bulgares, Avis consultatif du 31 juillet 1930. C. P. J. I. Série B, no 17. 32. old.*) Az olasz békeszerződés alapján létrehozott olasz—amerikai egyeztető bizottság 1956. szeptember 24-én hozott döntésében kimondta: „...one thing is certain: the Italian Government cannot avail itself, before an international court of its domestic law to avoid fulfilling an accepted international obligation.” (*Nations Unies, Recueil des sentences arbitrales, vol. XIV. 289. old.*)

²⁷⁵ Így pl. G. Gidel Danzig képviselője az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt kijelentette: „C'est un principe universellement reconnu que les dispositions des lois internes ou leurs lacunes ne peuvent pas être invoquées par un Etat pour se soustraire à l'accomplissement d'obligations internationales, ou pour se dérober à la responsabilité dérivant du non-accomplissement de ses obligations (Idézi R. Ago harmadik jelentése, *Annuaire*, 1971. Volume II. Première partie. 241. old.)

²⁷⁶ Az 1. számú vitaalap megállapította: „Un Etat ne peut échapper à sa responsabilité selon le droit international en invoquant les dispositions de sa loi interne” (*Vö. Annuaire*, 1956. II. 225. old.)

²⁷⁷ Így a R. Ago által beterjesztett tervezet 4. cikke kimondja: „Le droit interne d'un Etat ne peut être invoqué pour empêcher qu'un fait de cet Etat soit qualifié d'illicite selon le droit international.” (*Annuaire*, 1971. II. Première partie. 245. old.)

lyoknak megfelelően folytatták le, azonban az eljáró hatóság neki felróható indokból — a külföldivel szembeni előítélet, rosszindulat miatt — tartalmilag *szándékosan téves döntést hozott*, továbbá idetartozik az is, ha gondatlansága miatt tényekben vagy a jogban tévedett és ezért igazságtalan és így jogsértő döntést hozott.

c)Végül pedig, ha a döntés tévedésen alapult ugyan, de az eljáró hatóság *jóhiszemű volt*, tehát vétkesség nem terheli, úgy emiatt az államot felelőségre vonni nem lehet. Az iménti megkülönböztetésnek az első két esetben csak elméleti jelentősége van, tekintve, hogy *tágabb értelemben véve az ún. nyilvánvaló igazságtalanság is denegatio justitiae-nek minősül*, hiszen az is alapvető eljárási szabály, hogy a bíróságnak az eléje került ügyben igazságosan, elfogulatlanul kell döntenie a mentő és terhelő körülményeket egyformán meg kell vizsgálnia stb. Összekapcsolja az a) és b) pontban említetteket az is, hogy *mindkettő az alapvető emberi jogok megsértését jelenti az igazságszolgáltatási szervek részéről*.

Összegezésül az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmával kapcsolatosan az alábbi következtetések vonhatók le:

1. A denegatio justitiae nem csupán a bíróságok tevékenységében jelentkezhet, azt elkövetheti az állam minden olyan hatósága, mely igazságszolgáltatási jellegű tevékenységet fejt ki.

2. Az igazságszolgáltatás megtagadása a külföldi állampolgárral szemben, annak sérelmére az előbbi hatóságok által kifejtett olyan tevékenységet jelent, amely a nemzetközi jog valamely konkrét szabályába ütközik, vagy az egyenlő elbánás elvének általános szabályából következőleg a külföldivel szembeni hátrányos megkülönböztetést jelent.

3. Az igazságszolgáltatási szervek tevékenysége miatti felelősség nem objektív jellegű, azaz az állam nem felel minden jogellenes igazságszolgáltatási aktusért pusztán azon a címen, hogy azt az ő hatóságai követték el. Az említett felelősség *vétkes jellegű*, azaz feltételezi az eljáró hatóság részéről a szándékosságot vagy a gondatlanságot, az eljáró hatóság jóhiszemű tévedése esetén a téves aktus miatt az államot nem terheli felelősség.

KÁROLY NAGY

INJURIES OF INTERNATIONAL LAW COMMITTED
AGAINST INDIVIDUALS AND JURISTIC PERSONS

(Summary)

A possible case of inducing liability according to international law is when the injury is committed by the State against foreign citizens. A redress for these injuries takes mostly place on the basis of municipal law, getting only exceptionally at the level of international law. The foreigners living on the territory of the State are subjected to the territorial sovereignty of the State what means that the rules of the municipal law of the territorial State are to be applied also to foreigners. The legal status of foreigners is, therefore, regulated by municipal law; international law, however, imposes certain restrictions on this municipal regulation. In respect of the essence of international regulation there is no unambiguous standpoint in the international jurisprudence. According to some experts, the State is obliged to provide certain minimum rights existing in the civilized States for foreign citizens, even if it cannot guarantee these rights to its own citizens (theory of international standard). According to others, the State should not be obliged to this but has to treat foreigners in the same way as its own citizens (principle of equal treatment). This latter principle corresponds to the modern international law, this is getting on in the course of the codification works in the UNO, as well because the theory of international standard is at variance with the principle of the equality of States.

Under the present-day conditions, the legal status of foreigners is organized not only by the principle of equal treatment. The legal status of foreigners is fundamentally affected by the appearance of the fundamental human rights in international law because these rights are due to everybody, quite apart from citizenship. In the two conventions of general character, guaranteeing human rights, as well as in the regional regulation, to be sure, is not participating every State but the observance of these rights is also prescribed by the Charter of the United Nations.

From the actions damaging the rights of foreign citizens there only originates a liability in international law if the foreigner receives diplomatic protection from his own State. The basis of giving protection is generally the allegiance. The diplomatic protection is due to juristic persons, as well. In case of a company of shareholders, the share-holders of a nationality different from that of the company may only demand diplomatic protection from their own country if they themselves suffered injury directly; if they practice the right to protection, after the extinction of the original right to protection, as a subsidiary authorization; if they are authorized to it by the European convention concerning the human rights; at last, upon the grounds of equity if the injury was caused to the juristic person by its own State.

The precondition of giving diplomatic protection is not have exhausted the local legal remedies but an international convention can make an exception to this. The State is liable for the acts of its internal legislation, as well, if by these it infringes its international obligations. The nationalization of foreign property takes place, as a rule, with an internal legislative act. The fact of nationalization is, however, not forbidden in international law; it originates, therefore, no liability from that, in case of expropriating foreign property, either. The universal international law does not know in case of „nationalization“ the liability for damages, either, but in bilateral agreements damages are often prescribed.

The State is also liable for the activity of its legal courts and of other organs of justice if it injures international law. In this case, the plaintiff is always a natural or juristic person of foreign citizenship, the foreign State always enjoys immunity before courts. The actions against foreigners committed by jurisdiction

are named denial of justice, as a collective term. There belong to these: deprivation of foreigners of the right to turn to the municipal courts because of the injuries committed against them; the deliberate, unjustified prolongation of the procedure; obvious violation of the rules of procedure; if the court does not institute proceedings against the perpetrator of a crime committed against the foreigner. The State is liable also if its public authorities give judgment against the foreigner complying with the procedural rules but obviously unfairly, because of his being a foreigner — what is meaning the malicious breach of duty on the part of the proceeding authority. The state liability owing to the activity of the judicial organs is not of objective character but a delictual liability which presumes malice or negligence from the part of the proceeding authority. In case of a mistake of court which is justifiable in good faith, the liability does not rest upon the State.

IV. Liability of the State owing to legislative and administrative acts causing damage to the property of foreigners	41
V. Liability of the State owing to the illegal functioning of the judicial organs; the problem of the denial of justice	48
a) Deprivation of foreign citizens from the right to turn to the municipal courts in case of injuries committed against them	54
b) Wilful and unjustified delay of procedure	55
c) Obvious violation of the rules of law concerning the conduction of proceedings	56
d) Neglect of prosecuting the perpetrators	57
e) Liability because of judicial errors and the question of the so-called manifest injustice.	57
Summary	64

TABLES DES MATIÈRES

Préface	3
I. Les projets et les propositions de codification sur le responsabilité internationale	4
a) L'activité de codification effectuée par la Société des Nations	4
b) La codification inspirée par ONU	5
c) Les projets de codification ayant un caractère régionale	7
d) Les projets préparés par des sociétés scientifiques et des personnes privées	8
II. Le statut des étrangers résidants au territoire de l'Etat	10
III. La protection diplomatique des étrangers	21
a) La nationalité comme la condition préalable de la protection diplomatique	22
b) La protection des personnes morales	27
c) La problème de l'épuisement des recours internes	32
d) La renonciation de le protection diplomatique, la soi-disant Calvo-clause	38
IV. La responsabilité de l'Etat à raison des dommages causés pour des étrangers par les actes législatives et administratives	41
V. La responsabilité de l'État pour la fonction vicieuse de ses organes judiciaires, la problème du déni de justice	48
a) La spoliation des étrangers de leurs droits de saisir les tribunaux locaux en cas de la préjudice dirigée contre eux	54
b) Les retards intentionels et injustifiables de la procédure	55
c) La manifeste violation des règles compétante concernantes de la procédure	56
d) Manquement de poursuivre les coupables	57
e) La responsabilité pour les erreurs judiciaires et „l'injustice manifeste”	57
Résumé (en anglais)	64

**A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
ALLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK E SZOROZATBAN
ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI**

Tomus XIX.

- Fasc. 1. Balázs József: *A bűnözés mérésének elméleti alapkérdései.* (Szeged, 1972) 100 l.
- Fasc. 2. Pólay Elemér: *A római jog oktatása a két világháború között Magyarországon (1920—1944).* (Szeged, 1972) 23 l.
- Fasc. 3. Tokaji Géza: *Adalékok a bűncselekményfogalom felépítéséhez.* (Szeged, 1972) 61 l.
- Fasc. 4. Tóth Lajos: *A mezőgazdasági termelészövetkezetek társadalmi oldaláról.* (Szeged, 1972) 23 l.

Tomus XX.

- Fasc. 1. Horváth Róbert: *Konek Sándor és a magyar népmozgalmi statisztika kialakulása.* (Szeged, 1973) 34 l.
- Fasc. 2. Martonyi János: *A közigazgatási bíráskodás bevezetése, szervezete és hatékonysága Magyarországon (1867—1949).* (Szeged, 1973) 17 l.
- Fasc. 3. István Kovács: *La formation et l'évolution du droit constitutionnel de la République Populaire Hongroise.* (Szeged, 1973) 44 l.
- Fasc. 4. Tóth Lajos: *A mezőgazdasági termelészövetkezetek társadalmi oldaláról a tagsági jogviszony alapján.* (Szeged, 1973) 27 l.
- Fasc. 5. Bodnár László—Bruhács János: *A vietnami háború néhány kérdése az új szellemű nemzetközi jog tükrében.* (Szeged, 1973) 59 l.
- Fasc. 6. György Antalffy—Ignác Papp—Béla Popovics: *Lectures on the history of political and legal thinking.* (Szeged, 1973) 128 l.
- Fasc. 7. Károly Nagy: *Some theoretical problems of the responsibility of states in international law.* (Szeged, 1973) 27 l.

Tomus XXI.

- Fasc. 1. Merényi Kálmán: *A prostitúciós jellegű cselekmények egyes kriminológiai kérdései.* (Szeged, 1974) 21 l.
- Fasc. 2. Molnár Imre: *A vállalkozói és munkabérszerződés alanyainak felelőssége és veszélyviselése a római jogban.* (Szeged, 1974) 49 l.
- Fasc. 3. Papp Ignác: *Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből (1924—1950).* (Szeged, 1974) 83 l.
- Fasc. 4. Pólay Elemér: *Kísérlet a magyar öröklési jog önálló kodifikációjára a XIX. század végén.* (Szeged, 1974) 52 l.
- Fasc. 5. Ruszoly József: *Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején.* (Szeged, 1974) 71 l.

Tomus XXII.

- Fasc. 1. Besenyei Lajos: *Szerződésszegési szankciók egyes kérdései a szállítási szerződések körében.* (Szeged, 1975) 48 l.
- Fasc. 2. Bérczi Imre: *Az újtói tevékenység ösztönzésének jogi formái.* (Szeged, 1975) 32 l.
- Fasc. 3. Irk Ferenc—Merényi Kálmán: *A bűnelkövetővé válás egyes kérdései a közlekedési bűncselekményeknél.* (Szeged, 1975) 82 l.
- Fasc. 4. Béla Kemenes: *The Hungarian Civil Law and the protection of consumers.* (Szeged, 1975) 39 l.
- Fasc. 5. István Kovács: *Le Régime Économique de la Société dans la Constitution.* (Szeged, 1975) 46 l.
- Fasc. 6. Papp Ignác: *Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből (1950—1970).* (Szeged, 1975) 86 l.
- Fasc. 7. Ruszoly József: *A választási bíráskodás története Európában.* (Szeged, 1975) 59 l.
- Fasc. 8. Tóthné Fábíán Eszter: *A szállítási szerződések és a direkt gazdaságirányítási rendszer összefüggéseinek néhány problémája.* (Szeged, 1975) 26 l.

Tomus XXIII.

Fasc. 1. György Antalffy: *Système juridique, branche du droit, branche de science juridique eu égard aux conditions en Hongrie.* (Szeged, 1976) 76 l.

Fasc. 2. Dobó István: *A Dél-Alföldön elkövetett emberölések kriminológiai jellemzői.* (Szeged, 1976) 54 l.

Fasc. 3. Robert A. Horváth: *Quetelet et la statistique de son époque. (Essais Choisis en l'Honneur de Quetelet à l'Occasion du Centenaire de sa Mort).* (Szeged, 1976) 107 l.

Fasc. 4. István Kovács: *On the problem of Act of Parliament and Law-Decree.* (Szeged, 1976) 62 l.

Fasc. 5. ИГНАЦ ПАПП: О решении, о взаимосвязи и между интересами и вынесением решения в механизме социалистического государства (Сегед, 1976). стр. 25.

Fasc. 6. Pólay Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára.* (Szeged, 1976) 158 l.

Tomus XXIV.

Fasc. 1. György Antalffy: *Introduction à l'Histoire des Doctrines Politico-Juridiques (Esquisse de cours magistraux à l'Université)* (Szeged, 1977) 60 l.

Fasc. 2. Both Ödön: *A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban (1790—1848)* (Szeged, 1977) 36 l.

Fasc. 3. Ruzsoly József: *A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon (1836—1881)* (Szeged, 1977) 40 l.

Fasc. 4. Szentpéteri István: *A szervezés modern kori fejlődése, professzionalizációja és tudománnyá válásának folyamata.* (Szeged, 1977) 55 l.

Tomus XXV.

Fasc. 1. Bodnár László: *A nemzetközi jog és az államon belüli jog viszonya — egyes államok alkotmányai alapján.* (Szeged, 1978) 32 l.

Fasc. 2. Robert A. Horváth: *Essays in the History of Political Arithmetics and Smithianism.* (Szeged, 1978) 80 l.

Fasc. 3. Nagy Ferenc: *Áttekintés az egyes európai államok szociálterápiái jellegű intézményeiről.* (Szeged, 1978) 28 l.

Fasc. 4. Nagy Károly: *Az egyének és jogi személyek sérelmére elkövetett nemzetközi jogsértések.* (Szeged, 1978) 68 l.

Fasc. 5. ИГНАЦ ПАПП: Ленин о государстве, об отношении Государственных органов и общественных организаций. (Сегед, 1978) стр.

Fasc. 6. П. ВАШТАГ: Важнейшие свойства формы государственной организации в Венгрии в первые годы после освобождения. (Сегед, 1978) стр. 16.